

The Collections of Hindu Law Texts.

Vol. XVI.

THE
ÂCHÂRA MAYÛKHA

(A TREATISE ON ÂCHÂRA)

BY

BHATTA NÎLAKANTHA.

PART I.

(*Sanskrit Text.*)

EDITED BY

J: R. GHARPURE, B. A., LL. B.,

Pleader, High Court,

BOMBAY.

First Edition.

(*All rights reserved*)

1921.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road Girgaon Bombay.

and

Published by J. R. Gharpure, at the office of The Collections
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 6880.

Date. .... 12/12/57.

Call No. .... Sa 35/Nil/Gha.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १६)

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

आचारमयूखः (द्वितीयः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए. एल्ल. बी.
हायकोर्ट वकील—मुंबई,

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४३ : क्रिस्ताब्दाः १९२१.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृताः.)

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Oriental & Foreign Book Sellers,
Nai Sarak, DELHI.

मोहमय्यां 'मुंबईवैभव' मुद्रणालये 'चिंतामण सखाराम देवळे' इत्यनेन मुद्रितः,
'जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, हायकोर्ट-वकील' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

मोहमय्यां १०८ २२ १५/१७ २२ २३/१७

उपोद्धातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं षोडशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट-नीलकण्ठस्य प्रबन्ध
आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यतां गतः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरारमयूखावेव निर्णयेष्वाद्वियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-‘रानडे उपनामक-
बालशास्त्री’-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वंशो वर्णितः । स च
तथैवात्र वर्ण्यते ।

“पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं
भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
ततश्च कियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वप्रार्थित्यां देवो
ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनैर्भ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्याचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं
ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः । सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता
तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाद्ययावत्तन्निर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमौ श्लोकौ ॥

श्रीमद्दक्षिणदेशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वदिवख्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवन्द्यमौ ।

तत्सूनू रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्वस्तुलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मि-
न्पुस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ ।

चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥

भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।

लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमोऽङ्का (१४५७) दर्शिताः । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारिणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या । धर्मशास्त्रे तु जीवित्तृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयग्रन्थो महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतन्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकवतो

हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीद्विरूपाभिधः ।

वाग्देव्यागतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्

नो मुञ्चन्नविमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥

विवुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।

मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखानां दीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्थदत्ताप्रदानिकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता वार्तिकप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट-कमलाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टाख्यास्त्रयः पुत्रा बबूभुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव कचिद्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना आचारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागामह इति नामान्तरम् । अनेन भाट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा मान्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स यथा

वसुक्तुक्तुभूमिरे (१६६८) गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमग्रेऽप्यास्मिन्कुले महामहाविद्वांसः स्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिग्गन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनायायं वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते ।
तद्यथा—

अ—डेक्कनकालेजसंग्रहात्प्राप्तम् ८८ अनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

ब— ” ” २४६ ” ”

क— ” ” ११३ ” ”

ख— ” ” १८६ ” ”

ङ—सप्तपुरनिवासिभिः श्रीमद्वालाचार्यगजेन्द्रगडकरैः प्रेषितं—माटे इत्येतेषां

इ—आनन्दाश्रमात्प्राप्तम्

फ—फर्ग्युसनकालेजात्प्राप्तम्

ख—राजापुरकरसंस्कृतपुस्तकालयात्प्राप्तम्

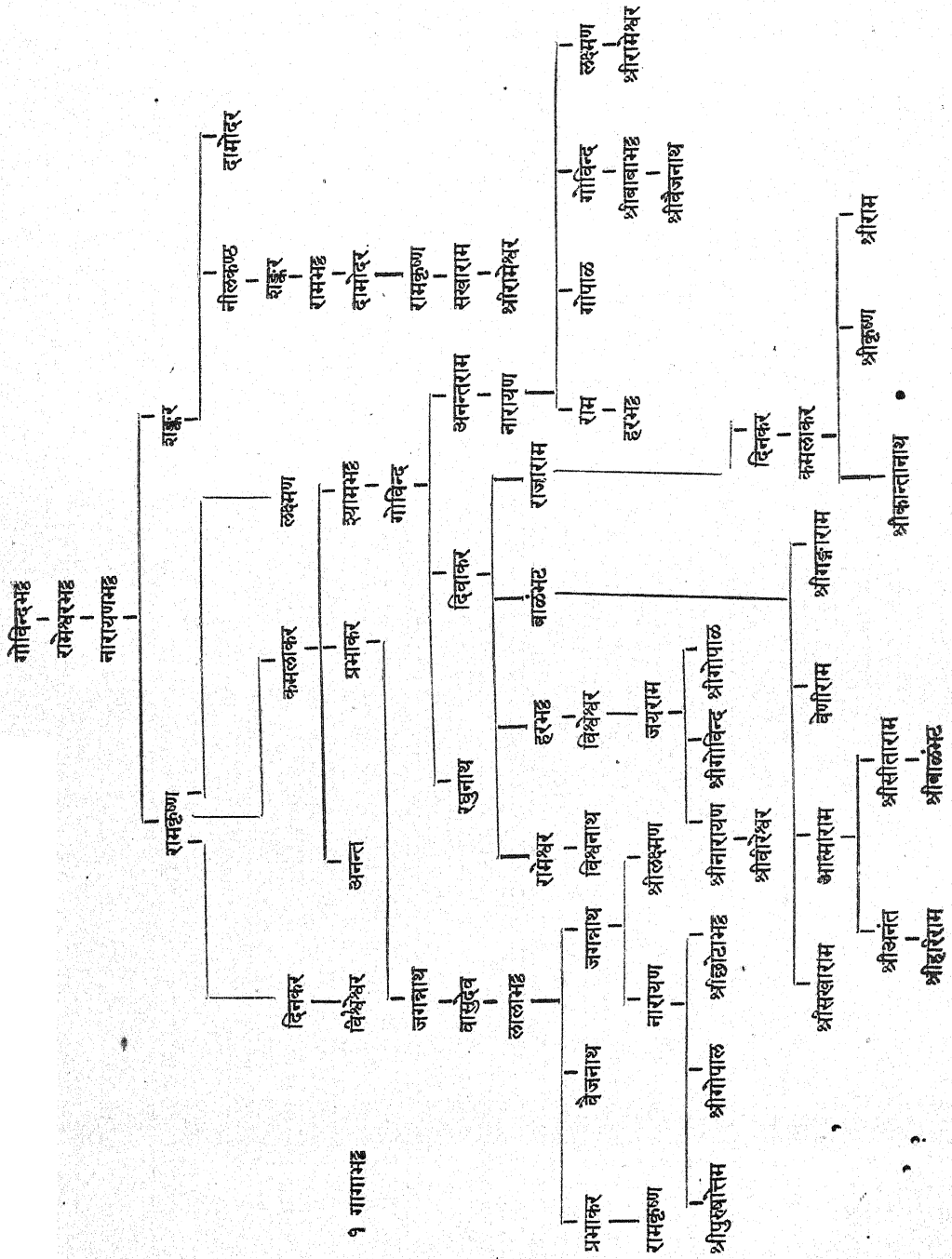
य—श्रीमत्बिबलकरैः प्रेषितम्

र—वंगदेशीयरॉयलएशिआटिकसोसायटीसंग्रहात्प्राप्तम्

ग—गुजरातीमुद्रणालये मुद्रितं (मोहमय्यां)

परमुपकृतं नो यैरिमानि पुस्तकानि प्रेषितानि

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे.

आचारमयूखः (२)

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः	पृष्ठांकः	विषयाः	पृष्ठांकः
प्रस्तावः		ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रितस्य पुण्यक्षयः	२२
ईशस्तवनम्	१	सूर्योदयानन्तरं सुप्तस्य प्रायश्चित्तम्	२२
भगवन्तदेववंशवर्णनम्	२	प्रातःस्मरणीयानि	२२
भगवन्तदेववर्णनम्	२	नारायण-गणपति-सूर्य-देवीस्मरणस्तोत्राणि	५
तदाज्ञया ग्रन्थारम्भः	२	विष्णु-शिवस्तोत्राणि	६
द्वादशमयूखाः	२	वामनपुराणोक्तं प्रातःस्मरणम्	६
भगवन्तभास्करग्रन्थः	२	चत्वारः पुण्यश्लोकाः	२२
एतद्वन्त्ये सर्वे समूलं	२	कलिनाशकस्मरणीयानि	२२
विषयव्यवस्था	२	सप्तचिरजीविनः	२२
परिभाषा	२-४	तत्स्मरणफलम्	२२
दक्षिणहस्तो योज्यः	२	पञ्चकन्याः	२२
कर्मसु दिग्ब्यवस्था	२	मदनपारिजाते स्कान्दोद्धृतस्मरणम्	२२
अनियमे आसीनेन कर्म कर्तव्यम्	३	भूप्रार्थना	२२
सदोपवीती वद्धशिखः स्यात्	३	प्रातः प्रथमदृष्टिपथागतानां शुभाशुभफलम्	२२
शिरःस्नातः कर्म कुर्वीत	३	मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः	
व्यार्षादीनि विदित्वैव याजनादिकर्माणि कुर्यात्	३	अंगिरोक्तमूत्रपुरीषविधिः	
उत्पूवाः क्रियाः	३	अयज्ञियतृणान्यादद्यात्	२२
न्यायागतेन द्रव्येण कर्माणि कुर्यात्	३	पराशराद्युक्तः	२२
श्रद्धापूर्वकं जानन्नेव कुर्वतः फलम्	३	पवित्रदर्भाः	८
प्रौढपादो न क्रियाः कुर्वीत	३	दिङ्मनियमः	२२
प्रौढपादलक्षणम्	३	प्राणबाधाभयादौ यथासुखं कुर्यात्	२२
पित्र्यकर्मादिषु अधोवायुसमुत्सर्गादौ अपःस्पृशेत्	३	मौनपूर्वकं कार्याणि कर्माणि	२२
तैलयन्त्रादिशब्देषु कर्म न कर्तव्यं	३	सोपानत्कः सोदपात्रो मूत्रपुरीषे न कुर्यात्	२२
संकल्पपूर्वकं कर्मजातं	३	शौचम्	
ब्रह्मण्याधाय कर्म कुर्वतस्तत्पदप्राप्तिः	३	शौचोत्तरं उत्तिष्ठेत्	९
देवादिभिरनुष्ठितं नानुष्ठेयं । तदुत्तमेव	४	मृत्तिकाविचारः	२२
स्नानाद्या देवार्चनान्ताः क्रिया उपवासवतैव कार्याः	४	मृत्तिकाप्रमाणम्	२२
इक्ष्वादिभक्षणे न दोषः	४	आश्रमतः शौचप्रमाणभेदाः	१०
प्रबोधः		स्त्रीशूद्रयोः	२२
ब्राम्हणे मुहूर्ते उत्थानकालः		सव्यवामहस्तविचारः	२२
ब्राह्ममुहूर्तलक्षणम्		धाराशौचं न कर्तव्यं	२२

विषयाः	पृष्ठांकः	विषयाः	पृष्ठांकः
शौचस्य कर्त्तव्यत्वं पुरुषार्थत्वम्		ग्रहणे विशेषः	११
शारीरमलशौचम्		उपस्पृश्येन्द्रियाणि	१८
नृणां द्वादशमलाः	११	चतुर्विंशतिनामपूर्वकमाचमनम्	११
मृतसंख्या	११	आचमनासम्भवे	११
मानुषास्थिवसादिस्पर्शे	११	आचमनस्य सर्वकर्मागत्यम्	११
मेध्यामेधेन्द्रियाणि	११	दन्तधावनम्	
यथोक्ताशौचाकरणे प्रायश्चित्तम्	११	दन्तकाष्ठभक्षणविधिः	१९
कृतेऽप्यात्मसंतोषार्थं विष्णुस्मरणम्	११	तत्र वर्ज्यदिनानि	११
आचमनम्		श्राद्धदिनादौ	११
मूत्रपुरीषानन्तरं आचम्य स्वोपस्पर्शनम्	१२	काष्ठभक्षणाभावे गण्डूषविधानम्	
आचमननिमित्तानि		वर्ज्यास्तित्थयः	२०
सकृदाचमननिमित्तानि		वर्ज्यवाराः	२०
उच्छिद्योपस्पर्शने	१२	वर्ज्यवेलाः	११
पक्वान्नगृहीते मूत्रोच्चारे विशेषः		रजस्वलादिभिर्वर्ज्यं	११
अशक्तादौ अपवादः		काष्ठप्रमाणम्	११
चण्डालमूतिकोदक्यादिस्पृष्टे त्याग एव		वृक्षविचारः	२०, २१
द्विराचमननिमित्तानि		वर्ज्यवृक्षाः	२१
स्नानपानाद्यन्ते	१४	अंगुलीमृदादिभिर्न दन्तधावनं कुर्यात्	२२
आचमनापवादाः		दिग्विशेषे फलम्	२२
मुखजा विप्रुषो मुखविन्दवो मेध्याः	१४	दन्तधावने मनः	२२
ताम्बूलादिभक्षणावशिष्टे	१४	दन्तधावनोत्तरं	२२
प्राणाहुत्यादिषु	१४	प्रेक्ष्याप्रक्ष्याः	११
आचमनविधिः		पवित्रविधिः	
आचमनपात्राणि	१४	सकुशस्नानफलम्	११
त्रिवारं कर्तव्यम्	१४	सप्तधा बर्हिः	११
स्त्रीशूद्रयोः सकृत्	१४	दर्भोद्धारविधिः	११
ब्राह्मेणैव तीर्थेनोपस्पर्शः	१४	पवित्रलक्षणम्	११
ब्राह्मादितीर्थनामलक्षणानि	१४	पवित्रेषु दर्भसंख्या	११
हस्तद्वये दर्भाविश्यकत्वम्	१४	पवित्रकेषु हेमः श्रेष्ठम्	२४
एतत्फलम्	१४	सुवर्णादीनां आनामिकांगुलिधारणम्	११
आचमने निषिद्धानि	१४	जीवत्पितृकेन पादुकादीन्यध्यायाणि	११
जलस्थलादिकर्माणि	१४	दारिद्र्यनाशिनी मुद्रा	११
अनादेयजलानि	१४	सर्वरक्षामुद्राविधिः	११
देशकालादिसंभवेन मृत्तोयादिग्रहणम्	१४	उच्चाटनादिसंक्षिप्ता मुद्रा	२४-२५
आचान्तेऽप्यशुचिनिमित्तानि	१४	नवरत्नमुद्रा	२५
आचमनात्पूर्वं गण्डूषसंख्या	१४	ग्रहाणां वशीकरणमुद्रा	११
अपां पर्युक्षणम्	१४	स्नानम्	
	१४	प्रातःस्नानफलम्	११

विषयाः	पृष्ठांकः	विषयाः	पृष्ठांकः
तन्महिमा	२५	तत्स्पृष्टस्पर्शने	३१
भूमिस्थादितोयानां उत्तरोत्तरोत्कर्षः	२५	चित्यादिस्पर्शे	३१
स्नानकाले सदा जप्यानि नदीनामानि	२६	देवलकलक्षणम्	३१
एकनद्यां स्नास्यतो नान्यनदीस्मरणम्	२६	शिवादीनामर्चनात्पातित्यं	३१
स्नानसंकल्पादिविधिः	२६	महानिशा	३१
असामर्थ्येऽन्यः कल्पः	२६	अशुचिना तूष्णीमेवावगाहः	३३
पितृतर्पणानंतरं उत्तीर्थं वस्त्रपीडनम्	२६	मृतादौ उष्णस्नाननिषेधः	३३
तर्पणप्रकारः	२६	शीतस्नानं सदा कुर्यात्	३३
जलांजलिक्षेपः	२६	मलापकर्षस्नानम्	
अंजलिसंख्यादिग्विचारश्च	२७	तैलाभ्यंगे वर्ज्यदिनानि	३३
देवर्षीणामंजलित्रयम् जले	२७	एतत्कुर्वतः फलम्	३३
असंस्तुतप्रमीतानां स्थलांजलिः	२७	एतदपवादाः	३३
तत्र मंत्रः	२७	वार्धक्यचतुष्टयम्	३३
यक्ष्यतर्पणम्	२७	कातीयानां मध्याह्नस्नानम्	३४
नदीक्ष्मापनम्	२७	मध्याह्नसंध्यायां विशेषः	३४
पुनराचमननिमित्तानि	२७	गौणस्नानानि	३५
स्नास्यतः स्नातस्य च निषिद्धाणि	२७	मन्त्रस्नानादीनि	३५
परिधेयवस्त्रे विशेषः	२७	आग्नेयभस्मादीनि	३५
ब्राह्मणादीनां वस्त्रकल्पाः	२७	दिव्यस्नानम्	३३
कक्षाविचारः	२८	सारस्वतम्	३३
आर्द्रवस्त्रपरिधाननिषेधः	२८	गायत्रम्	३३
एकवस्त्रलक्षणम्	२८	तिलकम्	
धौतवस्त्राभावे शाणक्षौमाविकारीणि	२८	तिलके मृत्तिकाः	३३
उत्तरयाभावे यक्षोपवीतमयम्	२८	शरीरभागतो दैवतधारणम्	३३
वस्त्रनिष्पीडनजलदानमंत्रः	२८	पुण्ड्रविशेषाः	३७
स्नानवस्त्रं निष्पीड्य संध्यादिकर्तव्यानि	२८	पुंड्रेषु द्रव्याणि	३७
कदा निवीतिना भवितव्यम्	२८	श्राद्धादौ त्रिपुण्ड्रम्	३८
द्विजातीनां मंत्रस्नानम्	२९	भस्मधारणप्रदेशाः	३८
तूष्णीं शूद्रस्य	२९	भस्मधारणे मन्त्राः	३८
आश्रयभेदेन स्नानसंख्या	२९	गृहिभिर्जलसंयुतं भस्मधारणम्	३८
प्रातःस्नानं संक्षेपतः कार्यम्	२९	स्त्रीयत्यादिभिर्जलवर्जितं	३८
गृह्यपरिशिष्टोक्तस्नानविधिः	२९	भस्मधारणे विनियोज्यागुलीप्रमाणादि	३८
शौनकोक्तः	३०	भस्मधारणे निन्दतः फलम्	३८
काम्यस्नानानि	३०-३१	भस्मधारणे फलम्	३८
अश्वत्थछायाजलस्नानम्	३१	संध्यावन्दनम्	
समुद्रस्नानं	३१	तस्य नित्यता मरीच्युक्ता	३९
नैमित्तिकस्नानम्		कर्मागता दक्षोक्ता	३९
दिवाकीर्त्यादिस्पर्शे स्नानं	३२		

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
तत्कुर्वतः फलम्	॥	अग्निश्चेत्याद्यस्यार्थः	४७
संध्यापदं कर्मनाम	॥	प्रणवव्याहृतिगायत्री तच्छिरसां संक्षेपतोऽर्थः	॥
कालभेदेन नामानि	॥	काम्यजपाः	॥
वर्णाः	॥	होमविधिः	॥
रूपाणि च	॥	स्वयं होमविधानम्	॥
त्रिसंध्यानां यौगिकनामानि	४०	प्रतिनिधयः	॥
गायत्री चिन्तयतः फलम्	॥	प्रातःसायं होमकालाः	॥
संध्याकालः	॥	स च स्वस्वगृहोक्तविधिना कार्यः	॥
संध्यादेशः	॥	नित्यदानम्	४९
संध्याप्रयोगः	४१	मंगलदर्शनम्	॥
संकल्प्य मार्जनम्	॥	नारदमनूक्ताः	॥
गृहपरिशिष्टोक्तविधिः	॥	द्वितीयभागकृत्यम्	॥
द्वितीयमार्जनम्	४२	वेदाभ्यासो वेदस्वीकरणपूर्वकः	॥
पापनिरसनम्	॥	जपाध्ययनादि	॥
तद्विधिः	॥	तृतीयभागकृत्यम्	॥
द्रुपदा	॥	पोष्यवर्गार्थसाधनम्	॥
अधमर्षणम्	॥	पोष्यवर्गः	॥
गृहपरिशिष्टोक्तम्	४३	कुसूलकुम्भीधान्यादिः	॥
अर्घ्यदानम्	॥	उच्छास्त्रवर्तिनो राज्ञः प्रतिग्रहनिषेधः	५०
गृहपरिशिष्टोक्तम्	॥	धार्मिकराज्ञोऽपवादः	॥
आश्वलायनोक्तम्	॥	अप्रत्याख्येयानि	॥
षोडशाक्षरमन्त्रः	॥	चतुर्थभागकृत्यम्	॥
गायत्रीजपः	८	मृदाद्याहरणम्	॥
कालभेदेन आसीनस्तिष्ठतो जपः	४४	गृहपरिशिष्टोक्तम्	॥
गृह्य परिशिष्टोक्तः	॥	संध्याकालाः	॥
सायंप्रातरादौ जप्याः	॥	पंचमहायज्ञाः	॥
जपसंख्या	॥	याज्ञवल्क्योक्ताः	॥
जपे आसनानि	॥	आश्वलायनगृहोक्ताः	॥
उपवेशने गायत्रीकल्पोक्तमंत्रः	॥	श्राद्धकालाः	५१
ऋष्यादि	४५	एकपाकेन वसतां विभक्तानां च	॥
जपमालाः	॥	फलशाकाद्यभावे	५२
सप्तव्याहृतीनां देवतादि	॥	हवनविधिः	॥
उपस्थानम्	॥	वर्ज्यधान्यानि	॥
गृहपरिशिष्टोक्तम्	४६	प्रवासं गच्छतः	॥
मध्याह्नसंध्यायां विशेषः	॥	प्रतिनिधयः	॥
सायंप्रातःकालयोः	॥	कारिकोक्तो विधिः	५३
सूतकादौ मानसिको जपः	॥	आश्व लायनगृहोक्तं	॥

विषयाः	पृष्ठांकः	विषयाः	पृष्ठांकः
उपवेशनाशक्तौ	५३	जात्यादिपुष्पाणां पर्युषितदोषाः	६१
तर्पणम्		निषिद्धपुष्पाणि	"
आश्वलायनगृह्योक्तम्	"	पूज्यदेवतातो निषेधः	"
सव्यादिपाणिनिविचारः	५४	शिवे निषिद्धानि	६१
देवादीनामंजलिखण्ड्या	"	सूर्याय विहितानि भविष्यपुराणोक्तानि	६२
ब्रह्मशिखा	"	पत्राणि	"
तर्पणे पात्रस्थलदि	५५	अथ शिवे	६२
तिलकुशादिभिस्तर्पणे विशेषाः	"	दुर्गायाः	"
पित्रादितर्पणे विशेषः	"	विष्णोः	६३
" क्रमः	५६	तुलसीपूजाफलम्	"
" क्रमांतरः स्मृत्यन्तरोक्तः	"	तुलसीरोपणमन्त्रः	"
अशक्तौ संक्षेपतर्पणम्	"	पूजायतनानि	६४
कात्यायनोक्तोऽन्योऽञ्जलिः	"	हरेः	"
ततः सूर्यायार्घ्यदानम्	"	शालग्रामस्य	"
बल्लोदकदानं	"	शिवायतनं	"
भीष्मतर्पणम्	५७	वर्णतो व्यवस्था	"
माघस्य शुक्लाष्टम्यां	"	दैवतभेदेन ब्राह्मणसंख्या	"
तत्र मन्त्रः	"	पूज्यदेवतसंख्या	"
यमतर्पणम्	"	शालग्रामार्चने द्विजानामेवाधिकारः	६५
दीपोत्सवचतुर्दश्यां	"	विष्णोर्गन्धपुष्पादि	"
तत्फलं	"	पूजेतिकर्तव्यता	"
दशनामानि	"	बौधायनोक्ता महादेवपूजा	६६
तर्पणविधिः	"	कौर्मोक्तो विधिः	६७
तर्पणे तिलनिषेधः	५८	शिवनिर्माल्यमग्राह्यं	"
देवपूजा	"	देवार्चनमकृतैव भुञ्जानस्य फलम्	६८
पूजनीयदेवताः	"	स्त्रीशूद्रयोः पूजाप्रकारः	"
तद्विधानम्	५९	भस्मरुद्राक्षधारिणैव शिवपूजा	"
मन्त्रभक्त्योस्तरतमभावः	"	रुद्राक्षोत्पत्तिः	"
युगतो ब्रह्मादीनां पूजनीयत्वं	"	रुद्राक्षधारणविधिः	"
पञ्चायतनस्थापनप्रकारः	"	तत्संख्या	"
शंकरे मध्ये स्थिते	"	पार्थिवपूजा नन्दिपुराणोक्ता	"
सूर्ये " "	"	" भविष्योक्ता	६९
भवान्यां " "	"	तत्प्रमाणम्	"
हेरम्बे " "	"	देवीपुराणोक्ता	"
पुष्पादिभिः पूजनं	६०	भविष्योत्तरोक्ताः शिवस्याष्टौ भूर्तयः	"
नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्यम्	"	पञ्चाक्षरजपः	७०
पूजार्थं पुष्पादि न याचेत	"	शिवपूजाफलम्	"

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
पुष्पपत्रादि	”	ताम्रादिनिषेधः	”
धूपदीपादि	”	वर्णतः पात्रविवेकः	”
फलानि	”	यतिब्रह्मचारिविधवानां कांस्यपात्रनिषेधः	”
नैवेद्यं	”	उद्धृते भोजनम्	”
नैवेद्यार्पणविधिः	७१	भोजनादौ बलिस्मर्पणविधिः	”
तत्र मुद्रा	”	जिह्वयैवान्नप्रसनम्	८०
शिवनिर्माल्यधारणे निबन्धः	”	ग्राह्याग्राह्यरसाः	”
लिंगपूजायां गुणफलसंबन्धः	”	ग्रासप्रमाणम्	”
कृत्यमहार्णवे शिवागमे कौर्मे	७१-७२	सायंप्रातर्भोजनं नान्तरा	”
एतेषां प्रतिष्ठादि प्रतिष्ठामयूखे	७२	मौननियमाः	८१
गृहेऽर्च्यलिंगप्रमाणम्	”	हस्तदत्ताग्रहणम्	”
पंचसूत्रलिंगं सिद्धान्तशेखरोक्तम्	”	उदक्यादिवीक्षितान्ननिषेधः	”
शालंभ्रामाशिलापरीक्षा विष्णुरहस्ये	७३	केशकीटावपन्नाद्यन्ननिषेधः	”
तन्महिमा	७४	एकपक्व्युपविष्टनियमाः	”
अपूज्याः	”	भुंजानस्यान्नस्पर्शनिषेधः	८२
गुरुपूजां	”	भोजने निषेधाः	”
वैश्वदेवविधिः	७५	कालतो निषेधाः	”
तत्प्रयोजनम्	”	पयादिनिषेधाः	”
पञ्चसूना	”	कल्हादिशब्दश्रवणेऽभोजनम्	८३
अनशिकस्य	”	एकपक्विभोजननिषेधः	”
आश्वलायनगृह्योक्तः	”	तत्फलम्	”
शौनकोक्ता कारिका	७६	वेष्टिताशिरसा वामपादकरस्थेन वा }	”
गृहबलिः	७७	भोजननिषेधः	”
शौनकोक्तः	”	प्राच्यादिदिङ्मुखभुंजानस्य फलम्	”
गृह्यपरिशिष्टे	”	भोजनोत्तराङ्गानि	”
मनुष्ययज्ञः	”	भुक्तोच्छिष्टत्यागः	”
एष पंचमः	”	तत्र मन्त्रः	”
तद्विधिः	”	गण्डूषसमये तर्जन्या वक्रचालननिषेधः	”
भिक्षादीनां प्रमाणम्	”	भोजनान्ते आचमनप्राणायामौ	८४
एतद्यज्ञफलम्	”	तत्र मन्त्रः	”
पंचयज्ञानकुर्वतः फलम्	”	ताम्बूलभक्षणम्	”
काश्यायनीयो वैश्वदेवानुष्ठानप्रयोगः	७८	भोजनोत्तरं कृत्यम्	”
भोजनम्	७९	इतिहासपुराणाद्यैः कालं नयेत्	”
पंचाद्रौ भोजनं कुर्यात्	”	सायंसंध्योपास्तिः	”
स्थानविचारः	”	दीपकालः	”
पात्राणि	”	दीपादिग्विचारः	”
	”	सायंसंध्यायां मंत्राः	”

विषयाः	पृष्ठांकः	विषयाः	पृष्ठांकः
संध्यावन्दनाकरणे	८५	सुखशायिनो देवाः	८७
कालातिक्रमे	"	दिग्विशेषेण फलविशेषः	"
श्राद्धभोजने	"	स्थलविशेषे दिग्विशेषः	"
सायंहोमकालः कात्यायनोक्तः	"	शयने वर्ज्यस्थानानि	"
स्वापः	"	निषिद्धशय्या	"
देशयोजना	"	स्वापकालः	"
कालविचारः	"	एतदकरणे प्रत्यवायः	"
स्त्रीकृत्यम्	८६	स्वप्नफलानि	८८
रतिः	"	रात्रौ स्वप्नफलनिर्णयः	"
तत्र गम्यागम्यनिशाः	"	स्वप्नदर्शनावस्था	"
अगम्यागमने प्रायश्चित्तम्	"	सामान्यतोऽनिष्टफलाः	"
ब्रह्मचर्यस्पर्दननिमित्तानि	"	विशेषत इष्टफलाः	"
सगर्भागमने	"	विशेषतोऽनिष्टफलाः शौनकीये	८९
शयने विधिः	"	" स्वप्नाध्याजे	"
रात्रिसूक्तजपः सुखशायिदेवानां स्मरणम्	"	स्वस्थारिष्टानि	९०
	"	दुःस्वप्नशान्तिः शौनकोक्ता	"

॥ श्रीभगवन्तभास्करे ॥

अथ आचारमयूखः प्रारभ्यते ।

(द्वितीयः)

पादौ दिवाकरस्याहमवलम्बे मुहुर्मुहुः । यत्पादालम्भितं पद्मं पद्माऽऽरोहति संप्रति ॥ १ ॥

जज्ञे पितामहतनोः खलु कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाण्डकाख्यः ।

तं पुत्रिणां धुरमरोपयद्व्यशृङ्गस्तस्यान्वयेऽप्यजनि शृङ्गिवराभिधानः ॥ २ ॥

तस्मिन्वंशे महति वितते संगराख्ये नृपाणां

राजा कर्णः समजनि यथा सागरे शीतरश्मिः ।

कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रपात्रेऽभिपूर्णे

कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभन्ते ॥ ३ ॥

विशोकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतोऽभूद्विशोकीकृता येन सर्वा धरित्री ।

ततोऽप्यास राजाऽस्तशत्रुस्ततोऽभूद्रयाख्यो रयेणैव सर्वाहितघ्नः ॥ ४ ॥

बभूवाथ वैराटराजस्ततोऽभून्नृपो मेदिनीवल्लभो बीढराजः ।

नरब्रह्मदेवस्ततो मन्युदेवस्ततोऽभून्नृपश्चन्द्रपालाभिधानः ॥ ५ ॥

शिवगणाख्यनृपः समजन्यथो शिवगणाख्यपुरं प्रचकार यः ।

शिवगणेन समः सकलैर्गुणैः शिवशिवप्रथमो गणनासु यः ॥ ६ ॥

रोलिचन्द्र इति तत्तनयोऽभूत्कर्मसेननृपतिस्तमथानु ।

लोकपो नरहरिर्द्विपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजातः ॥ ७ ॥

यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्ततः ।

अक्रसेनस्ततो राजा राजसिंहनृपो यतः ॥ ८ ॥

ततोऽप्यभूद्रूपतिसाहिदेवः स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुग्धसिन्धुः ।

अभूत्ततः श्रीभगवन्तदेवः सदैव भाग्योदयवान्क्षितीशः ॥ ९ ॥

यद्दानद्विविणाद्रिनिर्जितवपू रत्नाचलो लज्जया

दूरे स्तब्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुंसां गतिः ।

किंच अस्य दरातिवामनयनानेत्राम्बुभिर्विधित-

स्तेजोऽग्निर्वडवामुखोत्थहुतभुक्तुल्यः कथं नो भवेत् ॥ १० ॥

- आज्ञप्तस्तेन राज्ञा विबुधकुलमणिर्दाक्षिणात्यावतंसो
 भट्टः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिषु दृढमतिर्जैमिनीयेऽद्वितीयः ।
 आज्ञामादाय मूर्ध्ना सविनयममुना तस्य सर्वाश्विबन्धा-
 न्दृष्ट्वा सम्यग्विविच्य प्रवितताकिरणस्तन्यते भास्करोऽयम् ॥ ११ ॥
- ५ संस्काराचारकालाः समुचितरचनाः श्रान्दनीती विवाशो
 दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुबन्धाः ।
 प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिरेवं क्रमेण
 ख्याता ग्रन्थेऽत्र शुद्धे बुधजनसुखदा द्वादशैते मयूखाः ॥ १२ ॥
- १० भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन्निष्ठसंमते च ततः ।
 आचारविधिमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ १३ ॥
 श्रुतिस्मृतीर्वीक्ष्य पुराणजातं तत्तन्निबन्धानपि सन्निबन्धाच्च-॥
 चिरन्तनाचारचयं च बध्नात्यथाह्निकं संप्रति नीलकण्ठः ॥ १४ ॥
 प्रतारकैरादृतमत्र किञ्चिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।
 ऊनोक्किताऽतो न हि तेन काचित्स्वपुष्पहीनाऽपचितिर्न हीयते ॥ १५ ॥
- १५ समूलनिर्मूलमपि व्यवस्थां विनादृतं यद्विषयस्य कैरपि ।
 नानौषधैस्तद्वणिगापणस्थैर्भिषग्वरानुक्तगुणैः समं मतम् ॥ १६ ॥

तत्र परिभाषा ।

कर्मप्रदीपे

- २० “यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥”
 “यत्र दिङ्निर्णयमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥”
 ऐन्द्री प्राची । सौम्या उत्तरा । अपराजिता ईशानदिक् ।

तिथितत्त्वे गौतमः

- “रात्राबुदङ्गमुखः कुर्यादैवं कार्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाऽप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्गमुखः ॥”
 २५ सदा दिवारात्रौ च । तत्रैव तन्त्रान्तरे
 “यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।
 ततोऽपरां पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तां तु ॥”
 अत्र पूज्यपूजकान्तः प्राची आगमोक्तपूजायामेव तत्परिभाषायामुक्तत्वात् । अथ्यत्र तु
 सूर्योदयोपलक्षितैव ।

१ क ख ग फ ड । २ ग-किंचित् । ३ इ ध ख ब । ४ अ ख । ५ ड-तत्रांतरे ६ घ-पूजकांतः ।

छन्दोगपरिशिष्टे

“ आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥ ”

उपवीतशिखाबन्धनयोः पुरुषार्थत्वं क्रत्वर्थत्वं चोक्तं तत्रैव

“ सद्योपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ”

मार्कण्डेयपुराणे (अ. ३१ श्लो. ७६) “ शिरःस्नातश्च कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा । ” ५

धर्मप्रकाशे योगयाज्ञवल्क्यः

“ आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

“ अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥ ”

तत्रैवापस्तम्बः

“ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ १०

“ त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वशः । तिस्रः सार्धाश्च कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ ”

बुधः ‘ न्यायागतेन द्रव्येण कर्माणि कुर्यात् ’ इति ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं छान्दोग्योप-
निषदि ‘ यदेव विद्यया करोति श्रद्धया तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ (१।१।१०) इति उद्गीथो-
पासनाप्रकरणाधीतनाप्यनेन यथा ज्ञानस्य सर्वकर्माङ्गत्वं भवति तथा निरणायि मयाऽध्ययनवादे ।

शाट्यायनिः

“ दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

“ आसनारूढपादो वा जान्वोर्वा जङ्गयोस्तथा । कृतावसविथको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥ ”

कर्मप्रदीपे

“ पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भे अवैक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

“ माजरीमूषकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसंभवे । निमित्तेष्वत्र सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ ” २०

तत्रैव

“ तथा च तैलयन्त्रेषु शब्दो यावत्प्रवर्तते । तावत्कर्म न कर्तव्यं शूद्रान्त्यपतितस्य च ॥ ”

मार्कण्डेयः

“ संकल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति च ॥ ”

यथा यथावदित्यर्थः ।

ब्राह्मे

“ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः । प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥ ”

‘ यत्करोषि ’ इति (१।२७) गीताऽपि कर्मणामीश्वरप्रीत्यर्थं प्रमाणम् ।

१ अ ब क ख घ ङ ई-र्ग । २ ई-होमंचार्चनादीनि; क-मंत्रजलादीनि; घ-प्राजलादीनि ।
३ ङ-सर्वारम्भेषु ।

हारीतः

“ अनुष्ठितं तु यद्वैर्मुनिभिर्भयदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तु तदुक्तं कर्म आचरेत् ॥ ”

वराहपुराणे

“ स्नानं संध्यातर्पणादि जपहोमामरार्चनम् । उपवासवता कार्यं सायंसंध्याहुतीर्विना ॥ ”

५ चतुर्विंशतिमते

“ इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् । भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ ”

॥ इति परिभाषा ॥

अथ प्रबोधः ।

१० मनुः (अ. ४।९२)

“ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय धर्मार्थावनुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ”

वेदतत्त्वार्थ ईश्वरः । ‘ ध्यायीत परमेश्वरम् ’ इति कूर्मपुराणात् ‘ न्यायप्रतीतोऽर्थः ’ इति श्रीदत्तः । ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेरुपान्त्यो मुहूर्तः । तथा च प्रयोगपारिजाते पुराणे रात्रिगतमुहूर्तपञ्चदशकं प्रक्रम्य— “ ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्तः क्रमशो निशि ” इति ।

१५ “ रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते । ” इति पितामहोक्तस्तु वेदाभ्यासार्थः । अत्र निद्रायां प्रायश्चित्तं स्मृतिरत्नावल्याम्

“ ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी । तां करोति द्विजो मोहात्पादकृद्रेण शुद्ध्यति ॥ ” शौनकः

“ अस्तं गच्छति तिग्मांशावध्याधिगत एव यः । स्वपेत्स वाग्यतः स्थित्वा समस्तामपि तां निशाम् ॥
२० “ प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा ‘ येन सूर्यादि ’ पञ्चभिः । ऋग्भिर्देवमुपस्थाय सवितारं विशुद्ध्यति ॥
“ सूर्योदये स्वपेत्सोऽपि पूर्ववत्सकलं दिनम् । वाचंयमो भवेत्स्थित्वा चास्तं यातं दिवाकरम् ॥
“ ऋग्भिस्तु ‘ यस्य ते विश्वे ’ त्यादिभिः पञ्च पूर्वकाः । उत्तराभिश्चतसृभिरुपतिष्ठेत् शुद्ध्ये ॥ ”
अत्र स्मरणीयमाह व्यासः

“ महर्षिर्भगवान्व्यासः कुत्वेमां संहितां पुरा । श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ॥
२५ “ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥
“ हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥
“ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिद्वृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥
“ न जातु कामान्न भयान्न लोभान्धर्मं त्यज्येज्जीवितस्यापि हेतोः ।

१ अ-उषांत्यो । २ इम-र्ताः । ३ ऋ. सं. (७।८।१२) । ४ ऋ. सं. (७।८।१३) ।

“ धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

“ इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ”

स एव

“ प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमर्जनाभम् ।

“ ग्राहामिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

“ प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

“ नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवर्णविप्रपरायणस्य ॥

“ प्रातर्भजामि भजतामभयंकरं तं प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै ।

“ यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रधोरशोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥

“ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः । लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥ ” १०

सिद्धर्मचिन्तामणौ

“ प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबन्धुं सिन्दूरपूर्णपरिशोभितगण्डयुग्मम् ।

“ उद्दण्डविघ्नपरिखण्डनचण्डदण्डमाखण्डलादिसुरनायकवृन्दबन्धम् ॥

“ प्रातर्नमामि चतुराननबन्धमानमिच्छानुकूलमखिलं च वरं दधानम् ।

“ तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञसूत्रं पुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥

“ प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोकदावानलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् ।

“ अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाहमुत्साहवर्धनमहं सुतमीश्वरस्य ॥

“ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥

“ स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥

“ प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यजुषि ।

“ सामानि यस्य किरणाः प्रभवादिहेतुं ब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥

“ प्रातर्नमामि तरणिं तनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मेन्द्रपूर्वकसुरैर्नृतमर्चितं च ।

“ वृष्टिप्रमोचनाविनिग्रहहेतुभूतं त्रैलोक्यपालनपरं त्रिगुणात्मकं च ॥

“ प्रातर्भजामि सवितारमनन्तशक्तिं पापौघशत्रुभयरोगहरं परं च ।

“ तं सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिं गोकण्ठबन्धनविमोचनमादिदेवम् ॥

“ श्लोकत्रयमिदं भानोः प्रातः प्रातः पठेत्तु यः । स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परमं सुखमाप्नुयात् ॥ ”

“ प्रातः स्मरामि शरदिन्दुकरोज्ज्वलाभां सद्रत्नवत्सकलकुण्डलहारभूषाम् ।

“ दिव्यायुधोजितसुनीलसहस्रहस्तां रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशाम् ॥

“ प्रातर्नमामि महिषासुरचण्डमुण्डशुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।

- “ब्रह्मेन्द्रद्रुमुनिमोहनलोलशीलां चण्डीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाय ॥
 “प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदात्रीं धात्रीं समस्तजगतां कुरितापहन्त्रीम् ।
 “संसारबन्धनविमोचनहेतुभूतां मायां परां सैमधिगम्य परस्य विष्णोः ॥
 “श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः । सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
 ५ “प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् ।
 “खट्वाङ्गशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
 “प्रातर्नामामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
 “विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोमिरामं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
 “प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमनघं पुरुषं महान्तम् ।
 १० “नामादिभेदरहितं षडभावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
 “प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।
 “ते दुःखजातं बहुजन्मसंचितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शंभोः ॥
 वामनपुराणे (अ. १४ श्लो. २३।२८)
 “ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 १५ “गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 “भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहश्च गौतमः ।
 “रैभ्यो मरीचिश्चयवनश्च दक्षः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 “सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
 “सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 २० “सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलश्च सप्तर्षयो द्वीपवराणि सप्त ।
 “भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 “पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलनः सतेजाः ।
 “नभः सशब्दं महंसा सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 “इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्द्वयं ।
 २५ “दुःस्वप्ननाशैस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च निर्दयं भगवत्प्रसादात् ॥
 “पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥
 “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥
 “अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमाश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥

१-अ-ब-ड-क-इ-क-ख-शीललोलाय । २-ई-घ-स्मरामि । ३-ङ-अनधिगम्यपदस्य ।
 ४-ज्ञ-सहभाजुजेन । ५-ज्ञ-मुनिः । ६-ज्ञ-सगौतमः । ७-ज्ञ-नो रिमुश्च । ८-ज्ञ-सप्तर्षवायुः । ९-ई-घ-
 ङ-महता । १०-ज्ञ-भक्त्या । ११-ज्ञ-शोषय । १२-ज्ञ-सत्यं ।

“ सतैतान्संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥

“ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं मानहान्या न बाध्यते ॥”

मदनपरिजाते स्कान्दे

“ अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणामूर्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् ।

“ स्मरणमपि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमपशकुनं च ॥ ”

प्रयोगपरिजाते भूगार्थना

“ समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले । विष्णुपत्नि नमस्तेऽस्तु पादस्पर्श क्षमस्व नः ॥ ”

कात्यायनः

“ श्रोत्रियं सुमगं गां च अग्रिमग्निचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

“ रोचनां चन्दनं गन्धान् मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥ १०

“ पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नम्रमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् ॥ ”

नम्रं बालकव्यतिरिक्तमिति वृत्तिः ।

॥ इति प्रबोधविधिः ॥

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ।

अङ्गिराः

“ उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

“ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ ” इति ।

तृणे विशेषमाह यमः “ अयज्ञियैरनाद्रिंश्च तृणैः संछाद्य मेदिनीम् ॥ ” इति ।

पराशरः

“ ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ २०

“ तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ठं तृणानि वा । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ” इति ।

तिरस्कृत्यान्तर्धाय । संवीताङ्ग आच्छादितदेहः । उच्चरेत्पुरीषायुत्सृजेदित्यर्थः । अव-
गुण्ठितः प्रावृतशिराः ।

विष्णुः—‘ प्राणास्ये वाससा समावेष्टयित्वा मृद्धानीं ग्रीवायामासज्ज्योच्चरेत् ’ इति ।

मृद्धानीं मृत्तिकाधानार्थं शाटीम् ।

आज्ञार्थक्यः (आचारे १६)

“ दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ ”

कर्णस्तु दक्षिणः । “ कर्त्रङ्गानामनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा, ” इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः ।

अङ्गिराः

“ कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्णुं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥ ” इति । ३०

सांख्यायनः ‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्’ इति । ‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमृत्सृजेत्’ इति हारीतोक्तेः । पवित्रमपि दक्षिणे कर्णे स्थाप्यम् ।
दर्भस्थानान्यपरार्कं

“नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्ये च कर्णे च दक्षिणे ॥”

५ अत्र विशेषमाह यमः

“प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्नेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥”

यत्तु पूर्वोक्तयाज्ञवल्कीयसामान्यं तदनेन बाध्यते । तस्य माध्याह्ने निशायां च सावकाशत्वात् ॥
यत्तु माधवः ‘सदैवोदङ्मुखः कुर्यात्’ इति देवलवाक्यस्थसदाशब्दात् ‘प्राङ्मुखप्रत्यङ्मुखशब्दौ सूर्यानभिमुखपराविति’ तच्चिन्त्यं । सदाशब्दस्यावश्यकत्वबोधकत्वेनाप्युपपत्तेः । यदपि देवणभट्टः

१० याज्ञवल्क्ययमवाक्यार्थयोर्विकल्पमाह तदपि चिन्त्यम् । सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् ।

यत्तु देवलः “विण्मूत्रमाचरेन्नित्यं संध्यासु परिवर्जयेत्” इति तन्निरुद्धेतरविषयमिति माधवः ।

मनुः (४।५२)

“छायायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधाभयेषु च ॥”

रात्रौ तु गृहेऽपि कुर्यात् । तदाहापस्तम्बः (१।३१।३) ‘अस्तमिते बहिर्ग्रीमादाराच्चावस-

१५ थाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्’ इति । आराट्परात् ।

मदनरत्ने हारीतः

“उच्चारं मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने । श्राद्धे भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥”

उच्चारः पुरीषोत्सर्गः । प्रस्रावो मूत्रोत्सर्गः ।

आचारप्रदीपे अङ्गिराः

२० “संध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्ये च देवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

“गुरुणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥”

स एवं

“आहारं तु रहः कुर्याद्विहारं चैव सर्वदा । गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया ॥”

आपस्तम्बश्च (१।३०।१८) ‘न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ।

२५ सायणीये

“करस्थोदकपात्रश्च कुर्यान्मूत्रपुरीषके । तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥”

प्रयोगपारिजाते

“गृहीत्वा जलपात्रं तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

“मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतं तदुत्सृज्य गृह्यादन्यन्नवं तदा ॥” इति ।

३०

॥ इति मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥

अथ शौचम् ।

भरद्वाजः

“ अथापकृष्य विण्मूत्रे लोष्ठकांष्ठतृणादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्वृद्धं विधृतमेहनः ॥ ”

याज्ञवल्क्योऽपि (आचारे १७)

“ गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्धिभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ”

यमः ‘ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्सप्तिकतां तथा ’ इति ।

स एव ‘ वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । आहरेज्जलमध्यात् परतो मणिबन्धनात् ॥ ”

एतदारण्यकविषयम् । तथा च स्मृतिचिन्तामणौ

“ अन्तर्जलगता ग्राह्या परतो मणिबन्धनात् । आरण्यकेषु त्वेवं स्याद्वाग्येष्वचरणं न तु ॥ ”

मनुः

“ यस्मिन्देहे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ ”

माथुलः “ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ।

“ रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थं त्वन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥ ”

आह विवस्वान् “ अक्षमात्रप्रमाणास्तु लिङ्गशौचे मृदः स्मृताः । ”

दक्षोऽपि “ लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वा पूर्यते यया । ”

शौनकः “ आर्द्रामलकमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका । ” इति । अङ्गिराः

“ प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया च तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी ॥ ” इति ।

वसिष्ठः (६।१८)

“ एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृत्तिकाद्वयम् । मूत्रशौचं समाख्यातं शुके तु द्विगुणं भवेत् ॥ ”

शौनकः “ मूत्रात्तु द्विगुणं शुके मैथुने त्रिगुणं भवेत् ॥ ”

विद्वशौचे मृत्संख्यामाह दक्षः “ तिस्रोऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । ”

यत्तु वसिष्ठः (६।१८) “ पश्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । ” इति ।

यदपि यमः

“ द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश । उभयोः सप्त दातव्या पुनरेका गुदे तथा ॥ ” इति ।

तत् “ अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता । ”

इति विष्णूक्ताल्पपरिमाणाभिप्रायम् ।

यदपि शङ्खः

“ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिता । एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥

“ तिस्रस्तु मृत्तिका ज्ञेयाः कृत्वा तु नखशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्द्वेयाः शौचकामस्य नित्यशः ॥

“ एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥ ” इति ।

१ ड-बी । २ ड-वा; अ-ख-ब-क-घ-ई-फ-था ।

आन्ता. २

अथाचमनम् ।

मनुः (५।१३८)

“कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥” इति ।
आपस्तम्बः—(१।५।१५।३३) ‘ मूत्रपुरीषान्नलेपान्नशेषलेपा रेतसश्च यो लेपस्तान्प्रक्षाल्य

५ पादौ चाचम्य प्रयतो भवेति ’

आचमनान्तरे देवलः

“रेतोमूत्रशकृन्मोक्षे भोजने च परिश्रमे । उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥”

आचामेदिति शेषः ।

बृहस्पतिः

१० “अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे । मार्जारमूपकस्पर्शे प्रहासेऽवृतभाषणे ॥

“निमित्तेष्वेव धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥”

“कर्म कुर्वन्काकादिदर्शने आचामेत्” इति स्मृत्यर्थसारे । (५.२१, पंक्ति १८)

आचारादर्शे संवर्तः

“मार्जारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च । एतान्स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥”

१५ कौर्मै (उ. अ. १३ श्लो. ४, ५)

“चण्डाललेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे । उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥

“आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च ।

“अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव वा । स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शो नीवीं वा परिधाय च ॥” इति ।

आपस्तम्बः (१।५।१६।१४।१५) ‘स्वप्ने क्षवथौ सिंघाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशाना-
२० मग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं परि-
धायाऽप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ’ । क्षवथुः क्षुतम् । सिंघाणिका नासामलम्
आर्द्रमिति शकृदादिभिः संबध्यते । शकृद्गोमयम् ।

यमः “उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य तथैव च ।”

दक्षः (अ. २।२०) “स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमिष्यते ।”

२५ प्रजापतिः “उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।” आचामेदिति शेषः ।

वसिष्ठः (१२।१७) “कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।”

मार्कण्डेयपुराणे (३१।६४।६५)

“देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदेव भुजिक्रियाम् ॥”

१ अ क ख ड ई फ ध-पीत्वाऽप्येष्यमाणश्च । २ क ई ध-भवेति । ३ ड-विशेषः ।
४ घ-नेप्पाभरिमुखकस्पर्शे । ५ क ध ई-देशे । ६ ख ध ई-चा । ७ अ क व फ ई अ-याश्चालम्भे ।

अथ शौचम् ।

भरद्वाजः

“ अथापकृष्य विण्मूत्रे लोष्ठकाष्ठतृणादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्वृद्धं विधृतमेहनः ॥ ”

याज्ञवल्क्योऽपि (आचारे १७)

“ गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ”

यमः “ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां तथा ” इति ।

स एव “ वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । आहरेज्जलमध्यात् परतो मणिबन्धनात् ॥ ”

एतदारण्यकविषयम् । तथा च स्मृतिचिन्तामणौ

“ अन्तर्जलगता ग्राह्या परतो मणिबन्धनात् । आरण्यकेषु त्वेवं स्याद्वाग्येष्वचरणं न तु ॥ ”

मनुः

१०

“ यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ ”

माथुलः “ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ।

“ रनिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थं त्वन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥ ”

आह विवस्वान् “ अक्षमात्रप्रमाणास्तु लिङ्गशौचे मृदः स्मृताः । ”

दक्षोऽपि “ लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वा पूर्यते यया । ”

१५

शौनकः “ आर्द्रामलकमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका । ” इति । अङ्गिराः

“ प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया च तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी ॥ ” इति ।

वसिष्ठः (६।१८)

“ एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृत्तिकाद्वयम् । मूत्रशौचं समाख्यातं शुके तु द्विगुणं भवेत् ॥ ”

शौनकः “ मूत्रात्तु द्विगुणं शुके मैथुने त्रिगुणं भवेत् ॥ ”

२०

विटशौचे मृत्संख्यामाह दक्षः “ तिस्रोऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । ”

यत्तु वसिष्ठः (६।१८) “ पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । ” इति ।

यदपि यमः

“ द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश । उभयोः सप्त दातव्या पुनरेका गुदे तथा ॥ ” इति ।

तत् “ अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता । ” २५

इति विष्णूकालपपरिमाणाभिप्रायम् ।

यदपि शङ्खः

“ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिता । एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥

“ तिस्रस्तु मृत्तिका ज्ञेयाः कृत्वा तु नखशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्द्वेयाः शौचकामस्य नित्यशः ॥

“ एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥ ” इति । ३०

१ ड-वी । २ ड-वा; अ-ख-व-क-घ-ई-फ-था ।

आन्वा. २

अथाचमनम् ।

मनुः (५।१३८)

“कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमहनश्च सर्वदा ॥” इति ।

आपस्तम्बः—(१।५।१५।३३) ‘ मूत्रपुरीषान्नलेपान्नशेषलेपा रेतसश्च यो लेपस्तान्प्रक्षाल्य

५ पादौ चाचम्य प्रयतो भवेति ’

आचमनान्तरे देवलः

“ रेतोमूत्रशक्नुमोक्षे भोजने च परिश्रमे । उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥ ”

आचामेदिति शेषः ।

बृहस्पतिः

१० “ अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे । मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

“ निमित्तेष्वेव धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥ ”

“ कर्म कुर्वन्काकादिदर्शने आचामेत् ” इति स्मृत्यर्थसारे । (५.२१, पंक्ति १८)

आचारादर्शे संवर्तः

“ मार्जारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च । एतान्दृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ ”

१५ कौर्मै (उ. अ. १३ श्लो. ४, ५)

“ चण्डालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे । उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥

“ आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च ।

“ अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव वा । स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय च ॥ ” इति ।

आपस्तम्बः (१।५।१६।१४।१५) ‘ स्वप्ने क्षवथौ सिंघाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशाना-
२० मग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं परि-
धायाऽप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकुदोषधीर्भूमिं वा ’ । क्षवथुः क्षुतम् । सिङ्घाणिका नासामलम्
आर्द्रमिति शकुदादिभिः संबध्यते । शकुद्रोमयम् ।

यमः “ उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य तथैव च । ”

दक्षः (अ. २।२०) “ स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमिष्यते । ”

२५ प्रजापतिः “ उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् । ” आचामेदिति शेषः ।

वसिष्ठः (१२।१७) “ कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः । ”

मार्कण्डेयपुराणे (३१।६४।६५)

“ देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियाम् ॥ ”

१ अ क ख ड ई फ घ-पीत्वाऽपोध्येष्यमाणश्च । २ क ई ध-भवेति । ३ ड-विशेषः ।
४ घ-नेप्पावरिमुखकस्पर्शे । ५ क ध ई-देशे । ६ ख ध ई-चा । ७ अ क व फ ई अ-याश्चालम्भे ।

हारीतः—‘देवतामभिगन्तुकाम आचामेत्’

शातातपः

“आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्टा वासो विपरिधाय च ॥”

॥ इत्याचमननिमित्तानि ॥

बृहस्पतिः

“प्रचरन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् । भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥”

निधाय त्यक्त्वा ।

तैजसविषये कौर्म (उ. अ. १३ श्लो. ३१)

“तैजसं वै समादाय यदुच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् तत् ॥” इति ।

यत्तु हेमाद्रिः—‘परिवेषणं कुर्वन्नुच्छिष्टस्पृष्टस्तदन्नपानादिकं भूमौ निधायाम्य तद्रव्यं १०
भ्युक्ष्य पुनस्तदादाय प्रचरेत्’ इत्याह तन्न । अत्र भूमौ निधानमात्रस्योक्तेः पुनरादाने मानाभावात् ।

यत्तु मनुः (५।१४३)

“उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन । अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥” इति

तल्लघुवस्तुविषयमिति मेधातिथिः । निधानायोग्यवस्त्रादिविषयमिति चन्द्रिकायाम् ।
तदेतच्चिन्त्यम् । १५

“यद्यमत्रं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः । अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

“वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत्स्पृष्टा चैवमेव हि ।” (उ. अ. १३ ३२, ३३) इति कौर्म-
वाक्यादेव व्यवस्थोक्तेः । काष्ठपात्रे विशेषमाह निधानं प्रकृत्य बौधायनः (अ. ५
सू. २४।२५) ‘एतदेव विपरीतममत्रे, वानस्पत्ये विकल्पः,’ पक्वान्नादाय मूत्रादिकरणे
विशेषमाह मार्कण्डेयः २०

“पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः । अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ॥

“शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ॥

“त्यक्त्वाऽग्रमात्रं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवानुयात् ॥”

यत्तु श्लोकापस्तम्बः

“भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि । उत्सङ्गापन्नपक्वान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥” इति । २५
तदशक्तविषयम् ।

“अरण्येऽनुदके रात्रौ चोरव्याघ्रकुले पथि । कृत्वा मूत्रं पूरिषं तु द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

स्मृत्यर्थसारे (पृ. २१ पं. ११) ‘परिवेषणे रजोदृष्टौ तत्स्पृष्टान्नस्य त्यागः । अन्नाधारे
चण्डालसूतिकोदक्यादिस्पृष्टे च त्याग एव । रजकादिस्पृष्टे जलेनाप्लाव्याग्निसर्कं वा स्पृशेत्’ ३०

“ कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ ”

बौधायनः ‘ निर्वपणसंस्त्रवणलाजाहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन कुर्याद्वैवेन दैविकं च पैतृकं पित्र्येण कमण्डलुस्पर्शनं दधिस्पर्शनं नवान्नप्राशनं सुगग्रहणं दैविकं सौम्येन आग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यात् ’ । अङ्गुलिमूले सौम्यं । करमध्ये आग्नेयम् ।

५ देवलः

“ उभयत्र स्थितैर्द्विभैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ ”

उभयत्र हस्तद्वये । केवलवामहस्ते निषेधमाह हारीतः

“ वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिराण मलेन वा ॥ ” इति । विष्णुः “ ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ ”

१० शङ्खः “ काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्वेधशङ्कया । ”

वेधशङ्कयेति तु ‘ तेन ह्यन्नं क्रियते ’ इतिवदर्थवादमात्रम् । दूर्वाहस्तोऽपि वा इति स्मृत्यर्थसारे ।

बौधायनः (प्र. १ अ. ५ सू. १४, १५) ‘ नाङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिर्न सफेनाभिर्न क्षाराभिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिरङ्गिर्न हसन्न जल्पन्न विलोकयन्न तिष्ठन्न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिखो नावद्धकच्छो न बहिर्जीनूपस्पृशेत् नाञ्जलिना पिवेन्नानुद्धृतोदकेनाचामेत् । ’

१५ न तिष्ठन्न इति तु स्थले । जले तु विशेषमाह विष्णुः

“ जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

“ जलस्थो जलकृत्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु । उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् ॥ ”

हारीतः

“ आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥ ”

२० स एव “ विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलं च विवर्जयेत् । ”

देवलः

“ सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽथ वा पुनः । उष्णीषी वाऽपि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ॥ ”

संवर्तः

“ अशब्दाभिरनुष्णाभिस्त्यक्ताभिः फेनबुद्बुदैः । आपद्गतेन शुद्धिः स्यादुष्णेन शृतपायिनः ॥ ”

२५ आपद्गतेनेति तृतीया षष्ठ्यर्थे बोद्धव्या । तेनापद्गतस्य शृतपायिन उष्णेनापि शुद्धिरित्यर्थः ।

बौधायनः

“ पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजैः । शुद्धाभावे भवेत्किञ्चित्पक्त्वा भूमौ तु तज्जलम् ॥ ”

आचारप्रदीपे आपस्तम्बः

“ संध्यार्थं भोजनार्थं वा पित्र्यार्थं वा तथैव च । शूद्राहतेन नाचामेज्जपादिहवनेषु च ॥ ”

१ एतत्तु ग पुस्तक एव दृश्यते । २ अ क ख ब फ ड-पित्र्यर्थे ।

हारीतः—‘ देवतामभिगन्तुकाम आचामेत् ’

शातातपः

“ आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्टा वासो विपरिधाय च ॥ ”

॥ इत्याचमननिमित्तानि ॥

बृहस्पतिः

“ प्रचरन्नन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् । भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥ ”

निधाय त्यक्त्वा ।

तैजसविषये कौर्म (उ. अ. १३ श्लो. ३१)

“ तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्दिद्वजः । भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् तत् ॥ ” इति ।

यत्तु हेमाद्रिः—‘ परिवेषणं कुर्वन्नुच्छिष्टस्पृष्टस्तदन्नपानादिकं भूमौ निधायाचम्य तद्- १०
भ्युक्ष्य पुनस्तदादाय प्रचरेत् ’ इत्याह तन्न । अत्र भूमौ निधानमात्रस्योक्तेः पुनरादाने मानाभावात् ।

यत्तु मनुः (५।१४३)

“ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ” इति

तल्लघुवस्तुविषयमिति मेधातिथिः । निधानायोग्यवस्त्रादिविषयमिति चन्द्रिकायाम् ।

तदेतच्चिन्त्यम् ।

“ यद्यमत्रं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

“ वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत्स्पृष्टा चैवमेव हि । ” (उ. अ. १३ ३२, ३३) इति कौर्म-
वाक्यादेव व्यवस्थोक्तेः । काष्ठपात्रे विशेषमाह निधानं प्रकृत्य बौधायनः (अ. ५
सू. २४।२५) ‘ एतदेव विपरीतममत्रे, वानस्पत्ये विकल्पः, ” पक्वान्नमादाय मूत्रादिकरणे
विशेषमाह मार्कण्डेयः

२०

“ पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः । अनिधायैव तद्द्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ॥

“ शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ॥

“ त्यक्त्वाऽग्रमात्रं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ”

यत्तु श्लोकापस्तम्बः

“ भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि । उत्सङ्गापन्नपक्वान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ ” इति । २५
तदशक्तविषयम् ।

“ अरण्येऽनुदके रात्रौ चोरव्याघ्रकुले पथि । कृत्वा मूत्रं पूरीषं तु द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥ ”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

स्मृत्यर्थसारे (पृ. २१ पं. ११) ‘ परिवेषणे रजोहृष्टौ तत्स्पृष्टान्नस्य त्यागः । अन्नाधारे
चण्डालसूतिकोदक्यादिस्पृष्टे च त्याग एव । रजकादिस्पृष्टे जलेनाप्लाव्याग्निमर्कं वा स्पृशेत् ’ ३०

“ कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ ”

बौधायनः ‘ निर्वपणसंस्मरणलाजाहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन कुर्याद्वैवेन दैविकं च पैतृकं पित्र्येण कमण्डलुस्पर्शनं दधिस्पर्शनं नवान्नप्राशनं सुगृहणं दैविकं सौम्येन आग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यात् ’ । अङ्गुलिमूले सौम्यं । करमध्ये आग्नेयम् ।

५ **देवलः**

“ उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ ”

उभयत्र हस्तद्वये । केवलवामहस्ते निषेधमाह **हारीतः**

“ वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरं मलेन वा ॥ ” इति ।

विष्णुः “ ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ ”

१० **शङ्खः** “ काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्वेधशङ्कया । ”

वेधशङ्कयेति तु ‘ तेन ह्यन्नं क्रियते ’ इतिवदर्थवादमात्रम् । दूर्वाहस्तोऽपि वा इति **स्मृत्यर्थसारे** ।

बौधायनः (प्र. १ अ. ५ सू. १४, १५) ‘ नाङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिर्न सफेनाभिर्न क्षारामिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिरद्भिर्न हसन्न जल्पन्न विलोकयन्न तिष्ठन्न प्रह्वो न प्रणतो न मुक्तशिलो नावद्धकच्छो न बहिर्जानूपस्पृशेत् नाञ्जलिना पिबेन्नानुद्धृतोदकेनाचामेत् । ’

१५ न तिष्ठन्न इति तु स्थले । जले तु विशेषमाह **विष्णुः**

“ जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

“ जलस्थो जलकृत्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु । उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् ॥ ”

हारीतः

“ आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥ ”

२० स एव “ विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलं च विवर्जयेत् । ”

देवलः

“ सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोऽथ वा पुनः । उष्णीषी वाऽपि नाचामेद्वेष्टेणावेष्ट्य वा शिरः ॥ ”

संवर्तः

“ अशब्दाभिरनुष्णाभिस्त्यक्ताभिः फेनबुद्बुदैः । आपद्भतेन शुद्धिः स्यादुष्णेन शृतपायिनः ॥ ”

२५ आपद्भतेनेति तृतीया षष्ठ्यर्थे बोद्धव्या । तेनापद्भतस्य शृतपायिन उष्णेनापि शुद्धिरित्यर्थः ।

बौधायनः

“ पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजैः । शुद्धाभावे भवेत्किञ्चित्स्थक्त्वा भूमौ तु तज्जलम् ॥ ”

आचारप्रदीपे आपस्तम्बः

“ संध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्र्यार्थे वा तथैव च । शूद्राहतेन नाचामेज्जपादिहवनेषु च ॥ ”

यमः

“ आपः करनसस्पृष्टाः समाचामति यो द्विजः । सुरां पिवति सुव्यक्तां यमस्य वचनं यथा ॥ ” इति ।

आपस्तम्बः (१।१५।४५) “ न वर्षधारास्वाचामेतथा च प्रदरोदके । ”

प्रदरो गर्तः । तत्प्रतिप्रसवमाह वसिष्ठः (अ. ३ सू. ३५) ‘ प्रदरादपि गोस्तर्पणात्स्यात् ’ इति । इदं तु कलौ निषिद्धमिति कलिवर्जनिर्णये भ्रातृचरणाः । “ गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ” इति कलिनिषिद्धेषु पाठात् ।

देवलः

“ येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ ” इति ।

विष्णुः

“ न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रह्व एव च । न स्पृशन्न हसन्नल्पन्न श्वचाण्डालदर्शने ॥ ” १०

गोभिलः “ नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयताम् ॥ ” इति । आचामेदिति शेषः ।

प्रचेताः—‘ न निर्वासा नान्यत्कुर्वन्नासनपाद आचामेत् ’ ।

पुलस्त्यः

“ कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ”

आचमनात्पूर्वं गण्डूषानाह प्रयोगपारिजाते आचार्यः

१५

“ कुर्याद्वादश गण्डूषान्पुरीषोत्सर्जने द्विजः ।

“ मूत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोजनान्ते तु षोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूषाष्टकमाचरेत् ॥ ”

वामहस्तेनान्वारम्भमाह यमः “ तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावद्वामेन न स्पृशेत् । ”

अपां पर्युक्षणमाह नागदेवीये श्याट्यायनिः

“ त्रिभिः पर्युक्षणं कुर्यात्पात्रोपरि त्रिभिः सदा । बिन्दुं च निक्षिपेन्मध्ये शेषं शुध्यति बिन्दुभिः ॥ ” २०

विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (१।२१)

“ हृत्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुन्येरन्ध्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ”

सकृदिति त्रित्वमात्रापवादकं न तु सर्वैतिकर्तव्यतायाः । तेन सर्वाऽप्यङ्गस्पर्शनादिरूपेति-

कर्तव्यता स्त्रीशूद्राभ्यां कर्तव्यैव । अन्तत इति तृतीयार्थे तासिः । तालुगामिः इति विज्ञानेश्वरः ।

दन्तगामिरिति हेमाद्रिः । ओष्ठप्रान्तेनेति श्रीदत्तः । हृद्गानां परिमाणमाहोशनाः ‘ माषमज्जन २५ मात्रा हृदयंगमा भवन्ति ’ इति ।

ग्रहणे विशेषमाह कण्वः

“ आयतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् । संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ ”

“ मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ॥ ”

भरद्वाजः

“देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अबिलङ्गैर्नवधा स्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत् ॥”

“बौधायनः (प्र. १ अ. ५, सू. १६) ‘त्रिः परिमृजेद्विरत्येके’ इति । ओष्ठाविति शेषः ।

‘तौ च विलोमकौ’ इति हेमाद्रिः ।

५ शङ्खः “तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

“कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं च तलेन वै । सर्वाभिस्तु ततः शीर्षं बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥”

आश्वलायनः

जलैः शुद्धैः पिबेद्देदैश्चतुर्वाङ्मु शनैर्द्विजः । प्रमृजेद्विरथर्वेण पुराणैश्चेतिहासकैः ॥

“मुखमङ्गुष्ठमूलेन पृथक्काय उपस्पृशेत् । पाणिनाऽधोऽग्निमन्त्रेण अवमृज्याथ संस्पृशेत् ॥

१० “विप्रस्तु नेतराणां तु तन्मुखालम्भनं स्मृतम् । सूर्याय दक्षिणे नेत्रे वामे सोमाय वायवे ॥

“नैसोर्दिग्भ्यः श्रवणयोर्बाह्वोरिन्द्राय संस्पृशेत् । पृथिव्यै पादयोर्यान्वोरन्तरिक्षाय गुह्यके ॥

“दिशे नाम्नां ब्रह्मणे च विष्णवे हृदये तथा । शिवायेति शिरस्यन्ते हस्तं प्रक्षालयेत्ततः ॥” इति ।

अगस्त्यसंहितायाम्

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥

१५ “एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः संकर्षणादिभिः ॥

“आस्यं नासाक्षिकर्णौ च नाभ्युरस्कं भुजौ स्पृशेत् । एवमाचमनं कृत्वा साक्षाच्चारयणो भवेत् ॥”

अत्रैतानि केशवादिङ्गुष्ठान्तानि चतुर्विंशतिनामानि चतुर्थ्यन्तानि नमोन्तानि प्रथमैकवचना-
न्तानि बोधार्थाणि । केचित्तु संबुध्यन्तान्युच्चारयन्ति । तत्रापि विष्णुपदं हरिपदं चाविभाक्ति-
कमेवोच्चारयन्ति । तत्साधुनेव प्रयुज्यतेतिनिर्यमाच्चिन्त्यम् ।

२० आचमनासंभवे मार्कण्डेयपुराणे (अ. ३१ श्लो. ६९।७२)

“देवतानां पितॄणां च ऋषीणां चैव यत्नतः । कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वा ।

यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् । ” “आर्द्रतुणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत् ’

बौधायनः (१।५।७४)

आचमनस्य सर्वकर्माङ्गत्वमुक्तं पुराणसारे

२५ “यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवान्ति हि क्रियास्तथ वृथाः सर्वा न संशयः ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते आचारमयूखे आचमनप्रकरणम् ॥

१ अ-क-ख-ब-घ-ङ-ई-फ अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणं स्पृशेत् । २ अ-क-ख-ब-घ-
ई-फ-गेन स्पृशेत्स्कन्धद्वयं ततः । ३ अ-इ-क-ख-ङ-फ-ब-नाभि च हृदयं तद्वत्पृष्ठोपाणितलेन तु ।
संस्पृशेत्तु ततः शीर्षमयमाचमने विधिः । ३ गक-नासे, फङ-नमो दिग्भ्यः ४ ग वचना-

अथ दन्तधावनम् ।

अत्रिः “ मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ”

इदं च शुद्धयर्थं न तु स्नानाद्यङ्गम् ‘ दन्तान्प्रक्षाल्य स्नायात् ’ इति । छन्दोगपरिशिष्टे तु ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ’ इतिवत्कालार्थः संयोगः । मदनोऽप्येवम् ।

इदं च भोजनानन्तरमपि कार्यम् । “ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् । ” ५
इति विष्णुः । ‘ भुक्त्वेति यतिपरम् ’ इति हलानुधीये । सर्वान्प्रतीति श्रीदत्तः । अत्र च कालादिनिषेधो नास्ति । “ भोजने दन्तलगादि निर्हृत्याचमनं चरेत् । ” इति देवलोक्तेरुच्छिष्ट-निर्हरणस्यावश्यकत्वात् । कात्यायनः “ नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् । ”

विष्णुः “ नवम्यां चैव द्वादश्यां वर्जयेद्दन्तधावनम् । ” नवम्यां भानुवारे^१ चेति पाठः ।

“ श्राद्धाहे जन्मदिशसे विवाहे सुखदुःखयोः । व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् । ” १०

व्यासः

“ श्राद्धे च यज्ञे नियमे नाद्यात्प्रोषितभर्तृका । श्राद्धकर्तृनिषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ॥ ”

नाद्याद्दन्तकाष्ठमिति शेषः ।

आचार्यः

“ अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु । व्यतीपाते च संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥ १५ ”

“ नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादितः । पुरोदयाद्रवेस्त्वद्याह्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥

“ दीक्षितो ब्रह्मचारी च यतिश्च विधवाऽङ्गना । नित्यमद्याद्दन्तकाष्ठममायां तु विवर्जयेत् ॥

त्रिजन्मसु जन्मतदाद्युत्तरभेषेति इति केचित् । जन्मनवमैकोनविंशतिकेष्वाति ज्यौतिषिकाः ।

वृत्तिहपुराणे

“ प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमं कुरु ॥ ” २०

काष्ठग्रहणात्पर्णादौ न दोषः ।

तथा च व्यासः

“ प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् । पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव तु ॥ ”

‘ तृणपर्णैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्निषिद्धाहे कुर्युः (पृ. २५ पंक्तिः १९) ’ इति स्मृत्यर्थसारे

व्यासः

२५

“ अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथावपि । अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

स्कान्दे .

“ अभ्यङ्गे चोदधिसाने दन्तधावनमैथुने । जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ ”

१ ई-भानुवारे चेति याज्ञवल्क्यः ।

यमः

“चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः । एषु स्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥”

वसिष्ठः

“शन्यर्कशुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे । जन्माहे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥”

५ यमः

“मध्याह्ने स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥”

अत्र ‘नोदिते’ इत्यनेनैव मध्याह्ननिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थः ।

गोभिलः “रजस्वला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ।”

स्मृतिमञ्जर्याम्

१० “रजस्वला चतुर्थेऽह्नि सूतिका दशमेऽह्नि । स्नानात्पूर्वं बन्धमोक्षे निन्येष्वपि चरेदिति ॥”

नागदेवीये

“चिरं दन्तेषु केशेषु चिरं मूत्रपुरीषयोः । चिरं स्नाने च शीघ्रं च मैथुने शयनेऽशने ॥”

व्यासः

“प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥”

१५ “तिक्तं कषायं च तथा कटुकं कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्मादेर्भक्षयेदन्तधावनम् ॥”

‘दक्षिणं बाहुमुद्धृत्योपवीतं कृत्वा’ इति श्रीदत्तः ।

विष्णुः

“कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमत्रणम् । कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्थूलं तद्ग्रकृतकूर्चकम् ॥”

कौर्मे (उत्तरार्धे अ. १८ श्लो० १८।१९)

२० “मध्याङ्गुलसमस्थूलं द्वादशाङ्गुलसंमितम् । सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥”

इदं विषमदन्तस्य इतरस्य तु कनिष्ठाग्रसमस्थूलम् ॥

“सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् । स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥” इति विष्णूक्तेः ।

विष्णुः

“द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः । शूद्रविट्क्षत्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥”

२५ गर्गः “चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ।” इति ।

वृत्तिहपुराणे

“तित्तिणीविणुपुष्टं च आम्रानिम्बौ तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चौडुम्बरस्तथा ॥

“बदरीतिन्दुकस्त्वेते प्रशस्ता दन्तधावने । कोविदारः करञ्जश्च कुटजः पृक्षमालती ॥”

गर्गः

३० “सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे । पृक्षजे चार्थसंपात्तिर्विदर्या मधुरस्वरः ॥

- “ खदिरे चैव सौभाग्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । औदुम्बरे च वाक्सिद्धिर्वन्धूके च दृढा मतिः ॥
 “ सैन्ध्रे च कीर्तिसौभाग्यं पालाशे सिद्धिरुत्तमा । कदम्बे सकला लक्ष्मीरात्रे आरोग्यमेव च ॥
 “ अपामार्गे श्रुतिर्मेधाप्रज्ञावाप्तिर्वपुः श्रुतिः । आयुः शीलं यशो लक्ष्मीः सौभाग्यं चोपजायते ॥
 “ अर्केण हन्ति रोगास्तु बीजपूरेण तु व्यथाम् । दाडिमे सिन्धुवारे च उटजे कुटजे तथा ॥
 “ जाती च करमर्दा च दुःस्वप्नं नाशयेदिति । ककुभेन तथाऽऽयुष्यमान् भवेत्पलितवर्जितः ॥ ५
 ककुभः प्रसेवकः ।

आश्वलायनोऽपि

- “ अपामार्गे सर्वसिद्धिः स्त्रीवश्यत्वं प्रियङ्गुभिः । वेणुना चाशुयाद्वावो राजवृक्षाज्जयं लभेत् ॥”
 “ चूतेन नृपवश्यत्वं सौभाग्यं पनसेन तु । दीर्घायुर्जम्बुवृक्षेण इष्टां सिद्धिं लभेदथ ॥
 “ जयं कण्टकवृक्षात्तु बलं वै कङ्कताल्लभेत् । आरोग्यं कर्णिकारेण पारन्त्यां शौर्यमुत्तमम् ॥ १०
 “ अशोकेन विशोकः स्याल्लवङ्गाद्ब्रह्मवर्चसम् । खादिरादखिलान्भोगाँल्लभेदतियशो महत् ॥
 “ वाग्यतो विमृजेदन्तान्मांसं नैव तु पीडयेत् । जिह्वामलान्तमुदितं दन्तान्तरितमेव च ॥
 “ राक्षस्यामुत्सृजेत्काष्ठं दिशि निर्मृज्य वा शुचौ ॥

राजवृक्षो राजादनम् ।

वर्ज्यानाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

- “ इष्टिकालोष्टपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा । मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥”
 तथा च “ दक्षिणामिमुखो नायाचीलं धवकदम्बकौ ।
 “ तिन्दुक्रेङ्गुदबन्धूकमोर्चाकरजसिन्धुकम् । कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥”
 नीलं नीलीवृक्षः । धवः प्रसिद्धः । मोचा कदली ।

आचार्यः

- “ नादण्डं न त्वचाहीनं नाप्रशस्ततरुद्रवम् । स्नुहिकिंशुकशाल्मलीकरादींश्च वर्जयेत् ॥
 तथा—
 “ कोविदारेङ्गुदाश्चैव शाल्मलीवृक्षसिंहकाः । श्यामाकं पारिभद्रं च गुग्गुलं पिच्छिलं तथा ” ॥
 “ पूतिगन्धाम्लमधुरं सुशिरं दन्तधावनम् । प्रतीचीं दक्षिणाशां च वर्जयेदन्तधावने ॥”
 पूतिगन्धं दुर्गन्धिः ।

विष्णुः “ न श्लेष्मातकारिष्टाभितीतधवधन्वनम् ।

- “ न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलम् । न बर्बरनिर्गुण्डीशिथुतिलकतीलजम् ।”

हारीतः ‘कालेयपलाशकोविदारश्लेष्मातकबिल्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डीशिरीषमालती-
 करवीरबदरीकरञ्जवेणुवर्ज्यम्’ इति ।

१ ग-च । २ ग-दयम् । ३ ग-शयं महः । ४ अ क ख व घ ङ इ फ मांसानामत्यपीडया ।
 ५ ग-वै । ६ कारजसिंहकम् ।

गर्गः

“ कुशं काशं पलाशं च शिंशुपं यस्तु भक्षयेत् । तावद्भवति चाण्डालो यावद्ब्रह्मं न पश्यति ॥ ”

व्यासः

“ पालाशमासनं यानं दन्तकाष्ठं च पादुके । वर्जयेत्तुं प्रयत्नेन सममश्वत्थमेव च ॥ ”

५ मार्कण्डेयः “ शाल्मल्यश्वत्थभैरव्यानां धवकिंशुकयोरपि ।

“ कोविदारशमीतालश्लेष्मातकाविभीतकैः । वर्जयेद्दन्तकाष्ठं च गुग्गुलुं क्रमुकं तथा ॥ ”

वराहमिहिरः

“ अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यान् पणैश्च समन्वितानि ।

“ न युग्मपर्णानि न पाटितानि न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा ॥ ”

१० अत्र कानिचित्सामान्यतो निषिद्धान्यपि कामार्थत्वेन विहितत्वात् तत्कामनावद्भिर्ग्राह्याण्येव । यानि तु केवलं विहितप्रतिषिद्धानि तेषु “ न तौ पशौ करोतीति ” वद्विकल्प इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । विहितालाभेऽप्रतिषिद्धं तदलाभे विहितप्रतिषिद्धमेव ग्राह्यमिति सर्वे । विहितालाभेऽप्रतिषिद्धविहितप्रतिषिद्धयोरैच्छिको विकल्प इत्यपि कश्चित् ।

आश्वलायनः

१५ “ नाङ्गुलीभिश्च मृद्भिश्च पणैर्लोष्ठैश्च भस्मना । नायसैश्च तथा लोहैः सर्वैर्दन्तान् मृजेद्दिजः ॥ ”

शातातपः

“ दन्तधावनमङ्गुल्या प्रत्यक्षं लवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणं चापि तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ ”

प्रयोगपारिजाते धर्मसारे

“ अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनखादिभिः । न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च श्रीकामी हर्षिते दिने ।

२० “ न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च तैले च शिरसि स्थिते ॥ ”

दिग्विशेषेण फलमाह विष्णुः

“ प्राङ्मुखस्य धूतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥

“ उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ”

दन्तधावनमन्त्रो नागदेवीये

२५ “ अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमाक्षीति यशसा च भगेन च ॥ ”

अङ्गिराः

“ प्रक्ष्याल्य भक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव तु संत्यजेत् ।

“ आयु ” रित्यादि मन्त्रोऽयमुक्तः शाखाभिर्मन्त्रणे ॥ ” इति ।

मन्त्रः काशीखण्डे

३० “ आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ ”

दन्तधावनोत्तरं शौनकः

“पश्चाद्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् । स्मृतोङ्कारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः ॥” इति ।

आङ्गिराः

“पतितान्त्यजपाखण्डिदेवाजीवरजस्वलाः । भिषक्पातकिचाण्डाला न प्रेक्ष्या दन्तधावने ॥

“शुनकं विद्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । अन्यान्नैवेदशान् पश्येद्विजशुद्धौ विचक्षणः ॥” इति । ५

देवाजीवो देवलकः । द्विजा दन्ताः ।

॥ इति दन्तधावनम् ॥

अथ पवित्रविधिः ।

द्वयासः

१०

“कुशैः पूतं भवेत्सनानं कुशेनोपस्पृशेद्विजः । कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन संमितम् ॥”

यमः

“कुशाः काशास्तथा दूर्वा यवा व्रीहय एव च । बल्वजाः पुण्डरीकाणि सप्तधा बर्हिष्यते ॥” इति ।

शङ्खः “कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत तत्त्वतः ।” इति ।

कात्यायनः

१५

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥” इति ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचिन्तामणौ “मासि मास्याहता दर्भीस्तत्तन्मास्येव चोदिताः ।” इति ।

मार्कण्डेयः

“शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः । ओङ्कारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः ॥

“विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज । दहस्व सर्वपापानि दर्भं स्वास्तिकरो भव ॥

२०

“इमं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेण दर्भीस्तु सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् ॥” इति ।

कात्यायनः

“अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्रकुत्रचित् ॥”

मार्कण्डेयः

“चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥”

२५

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा । चतुर्भिर्भिचारांस्तु कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकम् ॥” इति ।

अत्रिः

“ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजनैर्बर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते ॥”

हेमाद्रौ

“अन्यान्यपि पवित्राणि कुशदूर्वाभ्यानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥” इति ।

पारिजाते आचार्यः

“हैमेन सर्वदा सर्वं कुर्यादेवाविचारयन् । रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृयाद्दीक्षितो द्विजः ॥” इति ।

५ दक्षो दक्षिणः ।

योगयाज्ञवल्क्यः

“अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रौप्यमेव च । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥”

प्रयोगपारिजाते संग्रहकारः

“उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । न जीवात्पितृकैर्धार्यं ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति ॥”

१० तथा

“पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणम् । न जीवात्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति ॥”

शारदातिलके

“ताम्रतारसुवर्णानामर्कषोडशस्तेन्दुभिः । कृता त्रिंशक्तिमुद्रेयं तीव्रदारिद्र्यनाशिनी ॥” इति ।

तारं रूप्यम् ।

१५ अर्चनदीपे—

“सोमसूर्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लोहत्रयं तथा । रौप्यामिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यस्ताम्रं हुताशनः ॥

“लोहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंज्ञया । तैर्लोहैः कारयेन्मुद्रामसंकलितसंगताम् ॥

“साम्रं सहस्रं संजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः । तस्यां संपातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया ॥

“निक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैः समाहितः ॥

२० “अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः । इयं रक्षा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥

“व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयेन्मनुजेश्वरः ॥”

स्वराद्यक्षराण्येकपञ्चाशत् । तत्र षोडशभागा रूप्यस्य । पञ्चविंशतिस्ताम्रस्य । दश हेमः ।

साम्रमष्टोत्तरं स्पृष्ट्वा संजप्य जुहुयादित्यन्वयः—तस्यां मुद्रायां संपातयेत् । संपातानिति शेषः ।

संख्या जपस्य आराध्ये देवताया आगमिको वैदिको नाममन्त्रो वा जपहोमयोर्ज्ञेयः । मुद्राघटनादि

२५ सर्वमुपरागसमय एव कार्यमिति सांप्रदायिकाः ।

अथाश्वलायनः

“अग्रन्धिकं च हैमं च तथा लोहत्रयोद्भवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेण गृह्णीयात्ताम्रमुत्तमम् ॥

“अनुष्टुभस्तथा रौप्यं त्रिष्टुभः कनकोत्तमम् ॥”

गायत्र्यक्षराणि चतुर्विंशतिः । अनुष्टुभो द्वात्रिंशत् । त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशत् ।

१ कई-स्तु । २ ग—हैमेन सर्वदा सर्वं कुर्यादेवाविचारयन् ।

रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृयाद्दीक्षितो द्विजः ॥

- “ शलाकां कारयित्वाऽतोऽभिसृजेदुङ्गलीयकम् । एवं लोहत्रयेणैव कृतं रक्षोघ्नमुत्तमम् ।
 “ शुद्धै धार्यं दिवारात्रं त्रयं सममथापि वा ॥ जपेद्दामप्रदेशिन्यां धृत्वा यस्तत्पवित्रकम् ।
 “ उच्चाटनादिसंसिद्धै महापत्सु द्विजोत्तमैः ॥

नवरत्नमुद्रामाह वोपदेवः

- “ हिशुं मुचं प्रमं गोरां नीशं वैके पुगुं मैबुम् । प्राच्या रत्नानि खेटाश्च मध्ये माणिक्यमुष्णगोः ॥ ५
 अत्रहिशुमित्याद्यक्षरद्वन्द्वानि हीरकशुक्रादिग्रहप्रतिपादकानि । प्राच्याः प्राचीमारभ्य ।
 ग्रहाः खेटाः । उष्णगू रविः ।

मानसोल्लासे

- “ अर्केन्दुरक्तज्ञगुरुभृगुमन्दाहिकेतवः । माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुडं पुनः ॥
 “ पुष्परागं लसद्भ्रं नीलं गोमेदकं तथा । वैदूर्यं नवरत्नानि मुद्रां तां कल्पयेच्छुभाम् ॥ १०
 “ जपहोमादिकं सर्वं कुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । यो मुद्रां धारयेदेतां तस्य स्युर्वेशगा ग्रहाः ॥ ”
 रक्तो भौमः । अही राहुः ।

॥ इति पवित्रविधिः ॥

अथ स्नानम् ।

योगयाज्ञवल्क्यः

१५

- “ अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 “ स्विद्यन्ति हि सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति चोत्तमान्यधमैः सह ॥
 “ अत्यन्तमालिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवा रात्रौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ॥
 “ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 “ गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । २०
 “ आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेधा ॥
 “ स्नानं नदीदेवसातहृदेषु च सरस्सु च । पञ्चापिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ ” इति ।
 परसत्ताकेऽनुत्सृष्टजले मृत्पिण्डपञ्चकोद्धरणाभावे न स्नायादित्यन्तिमार्थः ।

मरीचिः

- “ भूमिस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाढं पयः पुनात्याशु पापमा मरणान्तिकम् ॥ ” इति २५

योगयाज्ञवल्क्यः

- “ भूमिर्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥
 “ तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाढं तु सर्वतः ॥ ” इति ।

१ कईय-त्वादौ ताभिः सृजे । २ कईय-शुद्धैर्धार्यैः । ३ यई-माः । ४ यअवकडचई निशं ५ ड ई क-तु । १ ग-ख-ड-स्थ ।

गङ्गावाक्यम्

“ नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा । विष्णुपादाग्रसंभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

“ मागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिजटेश्वरी । द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।

“ स्नानोद्यतः सदा कुर्यात्तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ ” इति ।

५ **देवलः** “ एकां नदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् । ”

मार्कण्डेयः

“ संकल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके ॥ ” इति ।

यथा यथावदित्यर्थ इति भ्रातृचरणाः ।

शङ्खः

१० “ आपो अस्मान् ’ इति स्मृत्वा भास्कराभिमुखः स्थितः । ‘ इदं विष्णुं ’ र्जपित्वा तु प्रतिस्रोतो निमज्जाति ॥

“ अप्रवाहोदकस्नानं विप्रपादाभिषेचनम् । आदित्याभिमुखः कुर्यात्संध्यावन्दनमेव च ॥ ” इति ।

पारिजातयाज्ञवल्क्यः

‘ तत्त्वैयामीति ’ मन्त्रेण वारुणेन तटे स्थितः । ‘ तदुत्तममिति ’ स्मृत्वा ह्यवतीर्य जलाशये ॥

१५ “ आवाह्य वरुणं स्नानमाचरेद्विधिपूर्वकम् ॥ ” इति ।

चतुर्विंशतिमते

“ स्नानमब्धैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह । कुर्याद्वाहतिभिर्वाथ यत्किंचेदमृ चापि वा । ”

शौनकः “ स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेद्दधमर्षणम् ” इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः

२० “ य एव विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चित्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

“ स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

“ अघमर्षणमुक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ ” इति ।

चतुर्विंशतिमते

“ स्नानदनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उत्तीर्य पीडयेद्दध्रं संध्याकर्म ततः परम् ॥ ” इति

२५ **तर्पणप्रकारमाह व्यासः**

“ यज्ञोपवीती देवानां निर्वीती ऋषितर्पणे । प्राचीनावीती पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावितः ॥ ”

उशनाः

“ द्वौ हस्तौ युगमतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ ”

सुमन्तुः

३० “ आकाशे निक्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः । पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च ॥

१ ऋ. सं. ७।६।२४ । २ ऋ. सं. १।२।७ । ३ ऋ. सं. १।२।१५ । ४ ऋ. सं. १।२।१५ ।

५ ऋ. सं. ५।६।११ । ६ ई-जपेत् । ७ ऋ. सं. ८।८।४८ ।

“ त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्दद्यादुच्चैरुच्चतरं बुधः ॥ ”

काष्णाजिनिः

“ देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः ॥ ”

बौधायनः

“ जलाञ्जलित्रयं दद्याद्ये चान्ये संस्कृता भुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपेत् ॥ ”

तत्र मन्त्रः

“ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ ” इति ।

भगवान् “ स्नानाङ्गवर्तणं कृत्वा यक्षणे जलमाहरेत् । ” तन्मन्त्रस्तु

“ यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसंभवात् । तद्दोषपरिहारार्थं यक्षमाणं तर्पयाम्यहम् ॥ ”

नदीक्ष्मापनं कौर्भे ( )

१०

“ ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यन्मया दुष्कृतं कृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥ ”

ततो दर्भास्त्यजेत् ।

“ विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे ज्ञानकर्मणि । आचान्तः सन्प्रकुर्वीत दर्भसंत्यजनं बुधः ॥ ” इति स्मृतेः ।

विष्णुः

“ स्नातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । न च पूर्वं धृतं वासो न च तैलमुपस्पृशेत् ॥ ”

१५

“ स्नात्वा न धावयेद्वस्त्रं न मृज्याद्वाससा मुखम् ॥ ”

मार्कण्डेयपुराणे (अ. ३१ श्लो. ५३)

“ अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः । न च निर्धूनुयात्केशान्वासश्चैव न निर्धुनेत् ॥ ” इति ।

परिधेयवस्त्रे विशेषमाह देवलः

“ स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता । न तु नेजकधौतेन नाहतेन न कुत्रचित् ॥ ” इति ।

२०

नेजको रजकः । नाहतेनेति समस्तं पदम् ।

भृगुः

“ ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् । पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥ ”

“ विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥ ”

“ नग्नः स्यान्मलवद्वाससा नग्नः कौशेयकेवलः । नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नो दग्धपटस्तथा ॥ ”

२५

“ नग्नश्च स्यूतवस्त्रः स्यान्नग्नो ग्रथितवस्त्रकः । नग्नश्च बहुवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनकेवलः ॥ ”

“ काषायवस्त्रः साक्षाच्च दश नग्नाः प्रकीर्तिताः ॥ ”

कौशेयमात्रधारण एव नग्नता न तु परिधेयोत्तरीयवासोन्तरसाहित्येऽपि कौपीने च । एव-
मुभयत्रापि केवलशब्दोपादानस्वरसात् ।

जातूकर्ण्यः

“ परिधानाद्बहिः कक्षं निबद्धा ह्यासुरी मता । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ ”

प्रयोगपारिजाते

“ स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्भिजः । आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनःस्नानेन शुध्यति ॥ ”

५ विष्णुपुराणे (तृतीयांशे अ. १२ श्लो. २०)

“ होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥ ”

जाबालिः

“ निष्पीडितं धौतवस्त्रं यदा स्कन्धे विनिक्षिपेत् । तदासुरं भवेत्कर्म पुनः स्नानं विशोधनम् ॥

“ वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य तिष्णीड्य दशं तथा । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य स्थलस्थश्च द्विराचमेत् ॥

१० “ वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु तिष्णीडयति मन्दधीः । वृथा स्नानं भवेत्तस्य स्नातस्य दशधाम्बुभिः ॥ ”

गोभिलः “ एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् । ”

शातातपः

“ सव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् । एकवस्त्रं तु तद्विद्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ ”

योगयान्नवलक्यः

१५ “ अलाभे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च । कुतपं योगपट्टं च विशासास्तु न वै भवेत् ॥ ”

उत्तरीयाभावे स्मृत्यन्तरे

“ यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ ” इति ।

पारस्करगृह्ये तु (२।६।२२) ‘ एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रह्लादयेत् ’

जाबालिः

२० “ स्नात्वा निवस्य वस्त्रं च जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा । अपवित्रीकृते ते तु कौपीनस्नानवारिणा ॥ ” इति ।
एतद्यतिब्रह्मचारिविषयम् ।

गृह्यपरिशिष्टे (१।९) “ अथ तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती

“ ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ ”

इति वस्त्रं निष्पीड्योपवीती अप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधान्यान्यच्चोत्तरीयमभ्युक्षितं

२५ प्रावृत्य द्विराचमेत् ’ इति ।

बृद्धमनुः

“ निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यां समाचरेत् । अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ ”

मनुः

“ मनुष्यतर्पणे चैव स्नानवस्त्रनिष्पीडने । निवीती च भवेद्विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ” इति ।

वासोनिष्पीडने निवीतप्राचीनावीतयोर्विकल्पः इति केचित् । गृह्यपरिशिष्टस्याश्वलायनपरत्वात्तेषां प्राचीनावीतामिदरेषां निवीतमिति तु वृत्तिः ।

विष्णुः

“ ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन ॥ ” इति ।

दक्षः

“ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥ ” इति ।

कात्यायनः

“ अतपत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ ” इति ।

गृह्यपरिशिष्टे (१।९) “ अथ स्नानविधिः । तत्प्रातर्मध्याह्ने च कुर्यादेकत्र वा । प्रातरेव ब्रह्मचारी । द्विस्त्रिर्वानप्रस्थः । यतिस्त्रिषु सवनेषु । तत्र प्रातः सह गोमयेन कुर्यात् । मृदा मध्यन्दिने । सायं शुद्धाभिरद्भिः । न प्रातः स्नानात्प्राक् संध्यामुपासीत । प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं चोपर्यधश्च संत्यज्य तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुख आचम्य संध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य संयतप्राणः कर्म संकल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधा विभज्य दक्षिणभागं प्रणवेन दिक्षु निक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमम् “ मानस्तोके ” (१।८।६) इत्युच्चाऽभिमन्त्र्य “ गन्धद्वारां ” इत्युच्चा मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिः १५

“ हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

“ यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनःपुनः ”

इति द्वाभ्याम् “ अव ते हेळ ” (१।२।१५) इति द्वाभ्याम् “ प्रसंभ्राजे बृहदर्चा ” (४।४।३०) इतिसूक्तेन संप्रार्थ्य “ याः प्रवतो निवत उद्धत उदन्वतीः ” (५।४।१७) इत्येतया तीर्थमुपस्पृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् “ अम्बयोऽयं त्यध्वमिः ” (१।२।११) इत्यष्टमिः “ आपोहिष्ठा ” इति च नवमिः अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन “ इमं मे गङ्गे ” इति ऋचा त्रिः प्रदाक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नौऽवमर्षणसूक्तं त्रिरावृत्त्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमवलोक्य द्वादशकुत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया चोदकमादाय मूर्ध्नि भूमौ खे बाह्वोरु-सि चात्मानं गायत्र्याऽभिषिच्य “ त्वं नो अग्नेवरुणस्यं विद्वान् ” इति द्वाभ्याम् “ तरत्समन्दी-धावति ” इति च सूक्तेन पुनः स्नायात् । मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् “ तद्विष्णोः परमं पदं ” “ त्वमग्ने रक्षाणो र्हंसो ” “ यत्किंचेदं वरुण देव्ये जने ” इत्येता जपेत् । स्रोतोभिमुखः सरित्सु स्नायात् । अन्यत्राऽऽदित्याभिमुखः । अथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान्सकृत् सकृत्तर्पयित्वाऽथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन ऋषीन् ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वाऽथ दक्षिणामुखः प्राचीनावीती

१ व फ ड ग-माम् । २ ऋ. सं. ८।३।६ । ३ फ-प्रकाशपृष्ठमथमर्षणसूक्तं । * एतच्चि-
न्धान्तर्गतं मुद्रितगृह्यपरिशिष्टपुस्तके न दृश्यते । ४ वा । ५ ऋ. सं. ३।४।१२ । ६ ऋ. सं. ७।१।१५ ।
७ ऋ. सं. १।२।७ । ८ ऋ. सं. ५।२।२० । ९ ऋ. सं. ५।६।११ । १० ई-स्रोतसोभिमुखः ।
११ कृष्णद्वैपायनादीन् ।

पितृतीर्थेन सतिलाभिराद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरस्वान् अग्निध्वात्ताः कव्यवाहन
इत्यादीन् त्रिस्त्रिस्तर्पयेत्स्नानाङ्गतर्पणमिति । ”

शौनकः

- “ प्रसंम्राजे बृहत् ” सूक्तमष्टर्चं वारुणं जपेत् । “ समुद्रादूर्ध्वं ” रित्यपां सूक्तमेकादशर्चकम् ॥
५ “ आपो अस्मान्मातर ” इत्यृचं च जपेन्नरः । अत्रगाह्य निमज्ज्याथ द्विराचम्याभिषेचयेत् ॥
“ अम्बयोऽय” मृचोऽष्टौ च “ आपो हि ष्ठा” ऽऽदयो नव । अद्भिः स्नात्वोदके मग्नस्त्रिः पठेद्वचमर्षणम् ॥
“ कुर्याद्वादशभिः स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । धन्यं यशस्यमायुष्यमारोग्यं पुष्टिवर्धनम् ॥ ” इति ।

॥ इति नित्यस्नानम् ॥

अथ काम्यस्नानम्

१० पुलस्त्यः

- “ पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । अमायां च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमं कुलम् ॥
“ चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसंनिधौ । न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
“ शिवलिङ्गसमीपे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । ज्येष्ठे मासि सिंते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
“ दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता ॥ ” इति ।

१५ विष्णुः

- “ सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
“ पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रमाससिताष्टमी । स्रोतस्सु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ”

मत्स्यपुराणे (अ. १०१ श्लो. ३७)

- “ आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥

२० “ स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतामिति स्मृतम् ॥ ” इति ।

आषाढादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

आदित्यपुराणे

- “ कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुक् स्नानात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ”
“ तुलामकरमेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ ” इति ।

२५ मार्कण्डेयः

- “ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत् ॥ ” इति ।

विष्णुः

- “ बालाश्च तरुणा वृद्धनरनारीनपुंसकाः । स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

१ ऋ. सं. ७.६।१२ । २ ऋ. सं. ४।४।३० । ३ ऋ. सं. ३।८।१० । ४ ऋ. सं. ७.६।२४ ।

५ ऋ. सं. १।२।११ । ६ ऋ. सं. ७.६।५ । ७ ङ-संज्ञानो ।

“माघमास्युषासि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

चन्द्रिकायाम्

“दर्शं च पौर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

“अप्रौढतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

“अनभ्यङ्गी द्विजो मासं सर्वमेनं नयेद्ब्रह्मी । ततः स्नानावसाने तु भोज्यं द्रव्यं सुसंस्कृतम् ॥ ५

“भोजयेद्दिजदाम्पत्यं भूषयेच्च सुभूषणैः । दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ॥

“त्रिंशच्च मोदका देयाः शर्करातिलमिश्रिताः ॥”

अथाश्वत्थच्छायाजलस्नानम् ।

प्रयोगपारिजाते

१०

“अश्वत्थीयोदके स्नायाद्भजच्छायेति सोच्यते । अमागुरुसमायोगः सूर्यपर्वशताधिकः ॥” इति ।

आदित्यपुराणे ( )

“गुरुवारेऽप्यमायां च अश्वत्थच्छायावारिणा । स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनम् ॥”

प्रार्थनामन्त्रः

“जीवो बृहस्पतिः सौरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः । वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदा मम ॥

१५

“एतैर्नामभिरष्टाभिः प्रार्थयेत्तर्पयेत्तथा ॥”

॥ इत्यश्वत्थच्छायास्नानम् ॥

अथ समुद्रस्नानम् ।

भरद्वाजः

२०

“पक्षोपवासफलदा महानद्यः समुद्रगाः । मासोपवासफलदः सकृत्स्नातो महोदधिः ॥” इति ।

आचार्यः

“समुद्रे पर्वसु स्नायाद्मायां तु विशेषतः । पापैर्विमुच्यते सर्वैरमान्ते स्नानमाचरेत् ॥

“भृगौ भौमदिने स्नानं समुद्रे च विवर्जयेत् । ग्रहणे रविवारे च पुत्रेषु नैतदाचरेत् ॥”

॥ इति समुद्रस्नानम् ॥

२५

अथ नैमिचित्तिकस्नानम् ।

मनुः (५।८५)

“ दिवाकीर्तिमुदकया च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्पृष्ठिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ” इति ।
दिवाकीर्तिश्चण्डालः ।

संवर्तः

५ “ तत्पृष्ठिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ ” इति ।
तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शः । “ अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते । ” इति संग्रहोक्तेरिति माधवः ।
बुद्धिपूर्वके तु तृतीयस्यापि स्नानम् ।

“ उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् । ” इति मरीच्युक्तेः ।

“ काष्ठायचेतनान्तरितस्पर्शं तु कौर्मै ( )

१० “ चाण्डालसूतकिशवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि । प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ॥
“ तस्पृष्टस्पर्शिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः । आचमेत्तु विशुद्ध्यर्थं ग्राह देवः पितामहः ॥ ” इति ।
प्रचेताः “ साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्तं तद्विद्वान्तरितेऽपि च । ” इति ।

चर्तुर्विंशतिमते

“ चित्तिं च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च । स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सचैलो जलमाविशेत् ॥

१५ “ बौद्धान्पाशुपतः शैवैर्लोक्यातिककापिलाश्च । विकर्मस्थान्द्विजान्स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
“ कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः ॥ ” इति ।

कापिलाः सांख्या इति केचित् । लोकायतिककापिलानिति कर्मधारयाल्लोकायतिकैकदेशिन
एव कापिला इति हेमाद्रिः ।

स्मृत्यन्तरे

२० “ देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥ ” इति ।

स्मृतिरत्नावल्याम्

“ शिवं सूर्यं तथा चन्द्रं दुर्गादीरुग्रदेवताः । योऽर्चयेत्पणपूर्वं तु सद्यः पतति मानवः ॥ ” इति ।
देवसंनिधौ पशुबन्धे च देवलयूपस्पर्शं न स्नानम् ।

“ न स्नायाद्देवलं यूपं देवस्थाने च बन्धने । अन्यदा तावुभौ स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥ ”

२५ इति व्यासोक्तेः ।

व्यासः

“ महानिशा तु विज्ञेया मध्ययामद्वयं निशि । तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकहिते ।

“ प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनवत्स्नानमाचरेत् ॥ ” इति ।

१ क ई-य-रे । २ ग-तद्बुद्धि-; य क बुद्धिपूर्व-; अ-संबुद्धि ।

मध्ययामयोस्तु विशेषमाहात्रिः

“ रात्रौ स्नानं यदि भवेत्पश्यन्नाग्निं समाचरेत् । स्वर्णाङ्गुलिकरो विप्रो वह्निना वा विना चरेत् ॥ ”

पाराशरः

“ अस्पृश्यस्पर्शने जाते अश्रुपाते क्षुरे भगे । स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवापिड्यविवर्जितम् ॥ ” इति ।
दैवादितर्पणरहितमित्यर्थः ।

स एव

“ तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य विधिवत्पश्चात्प्रयतः स्नानमाचरेत् ॥ ” इति ।

वृद्धमनुः

“ मृते जन्मानि संक्रान्तौ श्राद्धजन्मादिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ” इति ।

गार्ग्यः

“ कुर्यान्नैमित्तिकस्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च । नित्यं यादृच्छिकं^१ चैव यथारुचि समाचरेत् ॥ इति ”

॥ इति नैमित्तिकस्नानम् ॥

अथ मलापकर्षस्नानम् ।

मनुः

“ पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ । तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभ्यो विहरियते ॥ ”

गर्गः

“ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राविसंक्रमे । द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥

“ न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा । नवम्यां च दशम्यां च क्षेममिच्छन्नि पण्डितः ॥ ” इति ।

माधवीये

“ संतापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा । अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गान्द्रास्करादिषु ॥ ”

प्रचेताः

“ सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ ” इति ।

याज्ञवल्क्यः

“ वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जाप्यमभैदिकम् । वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥ ” इति । २५

यमः .

“ नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

“ आदित्यकिरणैः पूतं पुनःपूतं च वह्निना । आम्नातमातुरस्नाने न प्रशस्तं दृढाङ्गिनाम् ॥ ” इति ।

“ आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नितापिताः । अतः सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥ ”

इति याज्ञवल्कीयमप्यातुरपरम् ।

वृद्धमनुः

५ “ संक्रान्त्यां राविवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने । आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ” इति ।

॥ इति मलापकर्षस्नानम् ॥

अथ कातीयानां मध्याह्नस्नाने विशेषस्तत्सूत्रे

“ संकल्पं सूक्तपठनं मार्जनं चाघमर्षणम् । देवादितर्पणं चैव पञ्चाङ्गं स्नानमुच्यते ” ॥

- १० अथातो नित्यस्नानम् । नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखो यज्ञोपवीत्याचम्य “ उरुं हि ” (१।२।१४) इति तोयमामन्त्र्य आवर्तयेत् “ ये ते शतम् ” (क्र. सं. ३।७।२४) इति “ सुमित्रिया न ” इत्यपोऽञ्जलिनाऽऽदाय “ दुर्मित्रिया ” इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत् । कटिं वस्त्यूरुजङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिभिः प्राक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदा “ इदं विष्णुः ” (१।२।७) इति १५ सूर्याभिमुखो मज्जेत् । “ आपो अस्मान् ” (क्र. ७।६।२४) इति स्नात्वा “ उदादिभ्य ” इति निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्ब्य “ मा नस्तोके ” इति ततोऽभिषिञ्चेत् “ इमं मे वरुण ” (क्र. १।२।१९) इति चतसृभिः “ माप ” (क्र. १।२।७) “ उदुत्तमं ” (क्र. १।२।१५) “ मुञ्चन्तु ” “ अवमृथे ” (क्र. ८।५।११) त्र्यंते चैवं निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेत् “ आपो हि ष्ठा ” (क्र. ७।६।५) इति तिसृभिः “ इदमापो ” (क्र. ७।६।५) २० “ हविष्मतीः ” “ देवीरापः ” इति द्वाभ्याम् “ अपो देवा ” “ द्रुपदादिव ” “ शं नो देवीः ” (क्र. ७।६।५) “ अपाश्रसं ” “ अपो देवीः ” “ पुनंतु मा ” इति नवभिः “ चित्पतिमा ” इत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽग्नमर्षणं त्रिरावर्तयेत् “ द्रुपदा वा ” “ आर्यगौः ” (८।८।४७) इत्युचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ।

कातीयानामेतत्सूत्रात्सूर्याभिमुखतैव प्रवाहाभिमुखता त्वन्येषामिति कर्कः । सशिरसमि- २५ त्यनेनाशिरस्कोऽपि प्राणायामोऽस्तीति गम्यत इति हरिहरः ।

- अथ मध्याह्नसंध्यायां विशेषः “ उत्तीर्य धौतवाससी परिधायमृदोरुकरौ प्रक्षाल्याचम्य- त्रिरायम्यासूनुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्योर्ध्वबाहुः सूर्यमुद्दिक्षन् “ उद्वयम् ” (क्र. १।४।८) “ उदुत्यं ” (क्र. १।४।७) “ चित्रं ” (क्र. १।८।७) “ तच्चक्षुः ” (क्र. ५।५।११) “ गायत्र्या ” च यथाशक्ति “ विभ्राह् ” (८।८।२८) इत्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्प- ३० मण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योऽविशेद्दर्भेषु । दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथा- शक्त्यादावारभ्य वेदम् ।

१ ई-रं स्नानं । २ ग-ब-अ-फ-ड-ख-य-त्र । ३ इ-उक्तपवनं । ४ ई-पापानमावर्तये ।

ऊरुकरक्षालनं च शुद्धयर्थं नानन्तरक्रियमाणसंध्यावन्दनाङ्गं प्राणायामात्प्रागाचमनम-
पीति हरिहरः । ऊर्ध्वं सूर्याभिमुखं प्रक्षेपश्च प्रणवव्याहृतिपूर्विकया गायत्र्येत्यपि स एव ।
शिवसंकल्प इति मन्त्रा “ यज्ञायत ” इत्याद्याः षट् । मण्डलब्राह्मणम् “ यदेतन्मण्डलं
तपति ” इत्यादि ।

“ ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवाञ्छन्दांसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान् ५
गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगात्रागान्सागरान्पर्वतान् सरितो
मनुष्यान्यक्षान्क्षौंसि पिशाचान्सुपर्णान् भूतानि पशून्वनस्पतीरोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यता-
मित्योक्तारपूर्वकम् । ततो निवीती मनुष्यान्

“ सनकं च सनन्दं च तृतीयं च सनातनम् । कपिलं चासुरिं चैव वोढुं पञ्चशिसं तथा ॥ ”
ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम् कव्यवाडनरुत्सोमं यममर्थमणमग्निष्वात्तान्सोमपान्बर्हिषदो यमांश्चैके १०
“ एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीन्द्वाज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ”

• जीवपितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः । “ उदीरता ” (क्र. ७।६।१७) “ आङ्गिरस ” “ आयन्तु
नः ” “ ऊर्ज ” “ पितृभ्यो ” “ ये चेह ” (७।६।१९) “ मधुवाता ” (१।६।१८)
इत्युचं जपन्प्रसिञ्चेत् “ तृप्यध्वमिति ” च त्रिः “ नमो वः ” इत्युक्त्वा मातामहानां चैवम् ।
गुरुशिष्यत्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्ति । १५

अत्र यद्यपि ब्रह्मादिद्वितीयान्तेषु तर्पयामीति वाक्यशेषो युक्तस्तथापि श्रुतत्वात्तृप्यता-
मित्येवानुषज्यते । तेन ब्रह्माद्याः प्रथमान्ततयोच्चार्याः ‘ ३० ब्रह्मा तृप्यताम् ’ इत्येकोनविंशतिवाक्यानि ।
सावयवमिति संवत्सरविशेषणम् । एवमेव सनकादिसप्तसु । कव्यवाद् चासावनलश्चेत्येकैव
देवतेति कर्कहरिहरौ । देवताद्वयमित्यन्ये । यमादिषु चतुर्दशसु ‘ यमाय नमस्तर्पयामी ’ त्यादिः
प्रयोग इति हरिहरः । अन्यान्पित्रादींस्त्रीन् । इतरो मृतपितृकः “ उदीरताम् ” इति षण्मन्त्रान् २०
“ मधु वाता ” (क्र. १।६।१८) इति तृचं च जपन्नञ्जलीन्क्षिपेत् । तृप्यध्वमिति च प्रत्येकमुक्त्वा
क्षिपेत् “ नमो वः पितर ” इत्यादीन्षण्मन्त्रानुक्त्वाऽनन्तरं मातामहादींस्तर्पयेत् ।

वासो निष्पीड्याचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्ताल्लिङ्गैरर्चयेत् “ अदृश्रमस्य ”
(क्र. १।४।७) “ ह२सः ” इत्युपस्थाय सूर्यं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य च दिशश्च देवताश्च उपविश्य
ब्रह्माग्निष्टुथिव्योषधीवाग्वाचस्पतिविष्णुमरुद्भ्योऽपां पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र । “ संवर्चसे ” २५
इति मुखं विमृष्टे “ देवागातुविदः ” इति विसर्जयेत् । एष स्नानविधिः इति । ”

अथ गौणस्नानानि ।

वृद्धमनुः

“ असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ” इति ३९
चतुर्विंशतिमते

“ आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाहस्तु वारुणम् । “ आपो हि धेति ” च बाह्यं वायव्यं रजसा गवाम् ॥

“यत्तु सातपवर्षं तु तत्स्नानं दिव्यमुच्यते । स्नानान्येतानि चापत्सु व्याधितस्योदकं विना ॥” इति ॥

प्रयोगपारिजाते

“ आपो हि ष्ठादिभिर्मन्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

“ यत्तु सातपवर्षं हि स्नानं तदिव्यमुच्यते । अवगाहो वारुणं स्थानमानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ ”

५ चतुर्विंशतिमते^१

“ अशक्तावशिरस्कं यत्स्नानं मन्त्रविधानतः । आर्द्रेण वाससा चाङ्गमार्जनं कापिलं स्मृतम् ॥ ”

अथ सारस्वतम् “विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं विदुः ।” विद्वत्सरस्वती शुद्धोऽसीत्यादिवचः ।

अथ गायत्रम्

“ गायत्र्या जलमादाय दशकृत्वोऽभिमन्त्र्य च । शिरश्चाङ्गानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा ॥

१० “ स्नानं गायत्रकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । अशक्तानां तु जन्तूनां गुरोः पादोदकं शुभम् ॥ ”

तथा “ विप्रपादाद्विष्णुपादातुलस्याः संभृतं जलम् । प्रोक्षणात्स्नानमाप्नोति ध्यानस्नानं विशिष्यते ॥

“ चतुर्भुजं महाकार्यं शङ्खचक्रगदाधरम् । ध्यायीत मनसा विष्णुं स्नानं मानसमीरितम् ॥ ”

एतैस्तु स्नानानुकल्पैर्जपसंध्यावन्दनवेदाध्ययनेष्वेवाधिकारो न श्राद्धदेवपूजादौ ।

“ प्रातः स्नातुमशक्तस्तु रोगाद्यैर्वा भयाच्च वा । पूर्ववस्त्रं परित्यज्य गौणस्नानेन शुध्यति ॥

१५ “ स च कर्मस्वनर्हः स्याच्छ्राद्धदेवार्चनादिषु । जपेत्संध्यां तथा वेदान्सोऽधीयीत यथाविधि ॥ ”

इत्याचार्यस्मृतेः ।

इति गौणस्नानानि ॥ इति स्नानविधिः ॥

अथ तिलकम् ।

२० ब्रह्मपुराणे (३०-६-२०)

“ पर्वताग्रे नदीतीरे रामक्षेत्रे विशेषतः । सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥

“ मृदं एतास्तु संपाद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥

“ द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् । कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने ॥

“ जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः । बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

२५ “ श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

“ अद्भुतः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करि भवेत् । अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

“ एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् । ”

तिलकं प्रक्रम्य स्मृतिचन्द्रिकायां ब्रह्माण्डे (पृ. ११५ पं. १३-१६)

“ ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे । माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

“ उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते । तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनम् ॥

१ ग-अशोतिमते ।

- “ त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् । श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु दक्षिणे ॥
 “ पृष्ठदेशे पञ्चनाभं ककुदामोदरं स्मरेत् । द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।
 “ संकर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चेतकेशवादिभिः ॥ ” इति ।

शौनकः

- “ उर्ध्वं पुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः । मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ॥ ५
 “ स्थानेष्वेषु द्विजः कुर्यात् नमोन्तैः प्रणवेन च ॥ ” इति । स्थानविशेषेणाकारविशेषः स्मर्यते
 “ निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे । हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥
 “ वेणुपत्रसमाकारं बाहुमध्ये समालिखेत् । अधःपृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बुफलाकृति ॥
 निटिले भाले । प्रमाणं तु
 “ दशाङ्गुलं प्रमाणं तु ह्युत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् । १०
 “ सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् । चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥
 “ उर्ध्वं पुण्ड्रमृजुं सौम्यं कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्मृम् । नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद्धिजः ॥ ”

सत्यव्रतः

- “ मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् । यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ ” इति ।
प्रयोगपारिजाते संग्रहे १५
 “ उर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत् । शृणु षण्मुख तन्मध्ये उमयाऽहं श्रिया हरिः ॥ ” इति ।
 तत्रैव सारणीये शङ्खः
 “ शङ्खचक्रायङ्गुलं च तुलसीदलभक्षणम् । यः कुर्यान्नित्यं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥
 “ नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत् । चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पांडुनन्दनः ॥ ” इति । २०
 शङ्खादिवचांसि वैदिकमार्गब्रह्मपराणि ।
 “ शिवकेशवयोरङ्गान्शूलचक्रादिकान्द्विजः । न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्त्तमानि स्थितः ॥ ”

इत्याश्वलायनोक्तेः ।

ब्रह्माण्डे

- “ मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् । एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वं पुण्ड्रं सदा भवेत् ॥
 “ स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धृत्वा चैव तु भस्मना । देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ॥ २५
 “ जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तः कर्मसिद्धये ॥ ” इति ।
संग्रहे “ न कदाचिन्मृदा तिर्यक् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना ” इति ।

अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । स च वृद्धाचारतो व्यवस्थित इति नृसिंहः ।

कात्यायनः

“आद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥”

भविष्यपुराणे

“सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनम् । तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥” इति ।

५ भस्मधारणप्रदेशः स्मृतिरत्नावल्याम्

“ललाटे हृदये नाभौ गलेऽसे बाहुसंधिषु । पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धारयेत् ॥”

भस्मधारणे मन्त्रानाह पुलस्त्यः

“अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं भस्मामिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्धार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ॥

“गायत्र्या वाथ देवर्षे मन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥

१० “अथः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते ॥

“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितम् ॥

“सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम । प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः” ॥ इति ।

अग्निरित्यादिमन्त्रास्त्वाथर्वणस्य पिप्पलाद ऋषिः । गायत्री छन्दः । रुद्रो देवता । भस्मशुद्धौ विनियोगः । अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति

१५ भस्त । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म ।

प्रयोगपारिजाते

“धार्यं भस्म त्रिपुण्ड्रं तु गृहिणा जलसंयुतम् । सार्वकालं भवेत्स्त्रीणां यतीनां जलवर्जितम् ॥

“वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीनचूणां तथा । मध्याह्नात्प्राक्जलैर्युक्तं परतो जलवर्जितम् ॥

“मध्याह्नलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु । त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकल्मषनाशनम् ॥” इति ।

२० स्मृतिरत्नावल्याम्

“मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्नुलोमविलोमतः । अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घं तपःक्षयः ॥

“नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विजः । षडङ्गुलप्रमाणेन ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकम् ॥

“नृपाणां चतुरङ्गुल्यं वैश्यानां त्र्यङ्गुलं तथा । शूद्राणामथ सर्वेषामेकाङ्गुल्यं त्रिपुण्ड्रकम् ॥” इति ।

“त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान्मनसाऽपि न लङ्घयेत् । स्मृत्या विधीयते यस्मात्तच्छापी पतितो भवेत् ॥

२५ “त्रिपुण्ड्रेन विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् । न तद्ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं जपो न सः ॥”

संग्रहे

“ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः । तेषां शूद्रेण संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥” इति ।

नारदः

“मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्वर्णस्तेयं ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

३० “भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्रं ध्यायन्मुच्यते पातकेभ्यः ॥” इति ।

॥ इति तिलकम् ॥

अथ संध्यावन्दनम् ।

तस्य च नित्यतामाह मरीचिः

“संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥” इति ।

शुचित्वसंपादनेन कर्माङ्गतामाह दक्षः (अ. २ श्लो. १८)

“संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥” इति । ५

अङ्गता च प्रातःसंध्याया एवेति केचित् । युक्तं तु वचनान्तरप्राप्ततत्तसंध्याकालोत्तरभावि-
तत्तत्कर्माङ्गता संध्यात्रयस्याप्यविशेषात् ।

आत्रिः “संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।” इति ।

अत्र संध्यापदं संध्यासु कर्तव्यत्वात्संधिरूपकालप्राप्तेस्तत्प्रत्ययतया कर्मनाम दर्शपूर्ण-
मासादिवत् । तच्च कर्मोपासनाख्यं ध्यानम् । तदेव च प्रधानम् १०

“संध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥”

इति फलसंबन्धात् । अतो रणेऽर्जुनादिभिरङ्गेष्वसामर्थ्यात्सूर्योपासनमात्रं प्रधानमकारि इति ।

भारते

“ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धानि । संध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥” इति ।

तथा च तैत्तिरीये—“उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलं १५
भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद” इति ।

कुर्वन्गायत्रीजपं भद्रमीप्सितं फलं ब्रह्म वेत्यादि । अज्ञानाज्जीवितां प्राप्तोऽनेन ध्यानेन
ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः ।

व्यासः

“संध्येति सूर्यगं ब्रह्म संधानादविभागतः । ब्रह्माद्यैः सकलैर्भूतैः स्तम्बान्तैः सच्चिदात्मनः ॥ २०

“तस्य दासोऽहमस्मीति सोऽहमस्मीति वा मतिः । भवेदुपासकस्येति ह्येवं बहुविदो विदुः ॥”

आदित्यस्यैव कालभेदेन नामान्याह स एव

“गायत्रीनाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने । सरस्वती च सायाह्णे सैव संध्या त्रिषु स्मृता ॥” इति ।

संधिकालोपास्यत्वात्संध्येति माधवः । सम्यग्व्येयत्वात्संध्येति वृत्तिः । उभयथा
ध्येयः सूर्य एव । वर्णविशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः २५

“गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका । सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥” इति ।

तत्रैव

“गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः ॥” इति ।

व्यासः

“ न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥ ” इति ।

“ प्रतिग्रहान्नदोषात् पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते यस्माद्वायन्तं त्रायते ततः ॥

“ सवितृद्योतनात्सैव सावित्री परिकीर्तिता । जगतः प्रसवित्री वा वायुपत्वात्सरस्वती ॥ ” इति ।

५ व्यासोक्तो गायत्रीपदस्य मन्त्रे प्रयोगस्तु प्रतिपाद्यादित्यनेन सहाभेदोपचारादिति नृसिंहः ।

स्मृत्यन्तरे

“ गायत्रीं चिन्तयेद्यस्तु हृत्पद्मे समुपस्थिताम् । धर्माधर्मविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ ” इति ।

॥ इति संध्यास्वरूपम् ।

१०

अथ तत्कालः ।

धर्मसारे

“ उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका । अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता ॥ ”

“ उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका । कनिष्ठा तारकोपेता सायंसंध्या त्रिधा मता ॥ ” इति ।

अग्निस्मृतौ

१५ “ संध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः । क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्विशोऽप्युत ॥

“ तथैवास्तमिते तेषां वैश्यादीनामयं क्रमः ॥ ” इति ।

दक्षः

“ रात्र्यन्त्यामनाडी द्वे संध्याकालोऽयमुच्यते । दर्शनाद्ब्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥

“ अध्यर्धयामादा सायं संध्या माध्याह्निकीष्यते ॥ ” इति ।

२०

॥ इति संध्याकालः ॥

अथ देशः ।

व्यासः

“ गृहे त्वेकगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता । शैतसाहसिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥

२५ “ बहिः संध्या दशगुणा गर्तप्रस्रवणेषु च । ख्याते तीर्थे शतगुणा ह्यनन्ता जाल्मवीजले ॥ ”

शातातपः

“ अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च । पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः संध्या ह्युपासिता ॥ ” इति ।

विहरणलोपप्रसंगेन बहिर्गमने अवकाशाभावे आह्वानिः

“ संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । उभे संध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैस्तु गृहेष्वपि ॥ ” इति ।

३०

॥ इति देशः ॥

अथ प्रयोगः ।

शौनकः

“ प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । ‘अथ संध्यामुपासिष्य’ इति संकल्प्य मार्जयेत् ॥ ”

“ तिसृभिर्मार्जनं कुर्यात् ‘आपोहीति’ कुशोदकैः । पाँदे पादे क्षिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुताः ॥

स एव

“ नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमादृते । दक्षिणेन समाकृष्य सव्येन तु विसर्जयेत् ॥

“ प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

“ शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः । न कम्पयेच्छरीरं तु सं योगी परमो मतः ॥ ” इति ।

ऋग्विधाने

“नवप्रणवयुक्तेन ‘आपो हि छा’ व्युत्तेन तु । संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥”

ऋक्त्रये प्रतिपादमादौ प्रणवे सति नव प्रणवाः ।

ब्रह्मसंहिता प्रयोगपरिजाते

“आपो हि छादिभिः पादैः शिरस्यंसे च विप्रुषः । यस्य क्षयायेत्यधस्तात्क्षिप्त्वाद्भिः परिषेचयेत् ॥” इति ।

स एव “ धाराच्युतेन तोयेन संध्योपास्तिर्विगर्हिता ” । कथं तर्ह्येत्यत आह

“ नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेऽपि वा । औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसंभवे ॥

“ कृत्वा तु वामहस्ते वा संध्योपास्तिं समाचरेत् ॥ ” इति ।

औदुम्बरं ताग्रं कृत्वेति जलमिति शेषः । पात्राभावे वामहस्तेन न तु पात्रसत्वेऽपि ।

“वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु संध्यामुपासते । सा संध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः ॥” इति स्मृतेः ।

गृह्यपरिशिष्टे (अ. १।३) “ अथाचमनोदकमादाय “ सूर्यश्च ” इति पिबेत् ।

“ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्रात्र्या पापमकार्ष । २०

मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किंच दुरितं मयि ।

इदमहं मा ममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ।” इति समन्त्राचमनम् ॥

अथ मध्यौह्ने (अ. १।७) “ आपः पुनंतु ” इति समन्त्राचमनम् ।

“ आपः पुनंतु पृथिवी पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनंतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

“ यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनातु मामापो सतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥” इत्येवम् । २५

सायं विशेषः । सूर्यश्चेतिमन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निपदं रात्र्याः स्थाने अहः सत्ये ज्योतिषीति चान्ते जुहुयादिति । ”

१ ऋ. ७।६।५ २ ऋ-प्रतिपादे । ३ ग-क्षिपेदापो मूर्ध्नि । ४ ग-सव्येन...दक्षिणेन । ५ अ-व-
श-घ-ई-य-मध्यदिने; ड-माध्यदिने ।

भगवांश्चाह

“सूर्यश्चेत्यनुवाकेन प्रातःकाले पिबेदपः । अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ॥

“आपः पुनंतु मध्याह्ने मन्त्राचमनमाचरेत् ॥” इति ।

सूर्यश्चेति मन्त्रस्य याज्ञवल्क्युपनिषद्वाचिः । सूर्यमन्युमन्युपतयो रात्रिश्च देवता । गायत्री-
५ पङ्क्तिविराजश्छन्दांसि । रक्षन्तामित्यन्ता गायत्री । दुरितं मयीत्यन्ता पङ्क्तिः । “पञ्चपदा पङ्क्तिः”
इति श्रुतेः । स्वाहेत्यन्ता दशाक्षरपादद्वयोपेता विराट् । “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः ।
प्रकृतिश्छन्द इति मदनः । आपः पुनन्त्वित्यस्य याज्ञवल्क्युपनिषद्वाचिः । पूतो वा आपः ।
पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मदेवता । अष्टपदा अष्टिछन्दः । आचमने विनियोगः ।

इति मन्त्राचमनम् ।

१०

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

कात्यायनः (११।५)

“प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयका । अब्देवता ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”

भगवान्

१५ “प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया । आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ॥”

प्रजापतिः

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः । अर्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥”

अथ पापनिरसनम् ।

२० भगवान्

“उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते । निःश्वासं नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥

“‘ऋतं चेति’ व्यृचं वाऽपि द्रुपदां वा जपेद्वचम् ।

“दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् । तज्जलं नावलोक्त्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ॥”

द्रुपदा च वाजसनेयके

२५ “द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुद्धं तु मैनसः ॥” इति ।

कात्यायनः (११।९)

“करेणोत्सृज्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनियतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽथमर्षणम् ॥” इति ।
आसज्य निरुध्य । विकल्पः शक्ताशक्ताविषयः ।

१ अ व-स्नात्वो; ड-त्वी

गृह्यपरिशिष्टे (१।४) “ तदुदकमवीक्षमाणो वामतो भुवि तीव्रहतेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेत् ” इति ।

स्मृत्यन्तरे

“ ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् । सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ॥

“ तत्संयोगैपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

“ उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् । खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ॥ ” इति ।

॥ इति पापपुरुषनिरसनम् ॥

अथार्घ्यदानम् ।

तच्च अङ्गं न प्रधानं । फलसंबन्धाभावात् । गृह्यपरिशिष्टे (१।५) “ अथाचम्य दर्भ- १०
पाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्या सावित्र्या त्रिनिवेदय-
“ मुत्क्षिपेत्तदेवार्घ्यनिवेदनम् । असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परिपतन्परिषिच्याप उपस्पृशेत् ” इति ।
मध्याह्ने विशेषस्तत्रैव “ अथाकृष्णीयया हंसवत्या वा त्रिःसकृद्वाच्यमुत्क्षिपेत् । ”

आश्वलायनः

“ ततस्तिष्ठञ्जलं गृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरेत् । स्थानादौ सुस्थितं तेजः स्फटिकज्योतिषा समम् ॥ १५. ”

“ उत्तीर्य तच्च संप्राप्तं दक्षिणेन यथाञ्जलिम् । व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्वेवं परितो रवेः ॥

“ मन्देहान्युध्यतः क्रूराग्निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलिम् । षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः ॥

“ पुनर्जलं गृहीत्वेवं तेजोमन्त्रं च संस्मरन् । एवं त्रिवारमावृत्य दग्ध्वा तानसुरान्द्विजः ॥

“ मन्त्रेणाकृष्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्स्मरन् । पूर्ववद्दाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि ॥ ”

“ प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं गृह्याचमेत्ततः ॥ ” इति ।

२०.

स्थानादावाधारमण्डपे नासादक्षिणरन्ध्रेण आधारमण्डपाज्ज्योतिरञ्जलिमागतं मन्देहास्य-
राक्षसनाशाय तोयेन सह क्षितं गायत्रीशिरसा नासा वामरन्ध्रेण पुनराधारमण्डपे स्थापयामीति
सर्वतात्पर्यार्थः ॥ षोडशाक्षरमन्त्रमाह व्यासः

“ षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम् ॥ “ ॐ आपोज्योतिः ” इत्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ ” इति

संग्रहे

२५.

“ मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता ॥

“ राक्षसी मुद्रिकार्षेण तत्तोयं रुधिरं भवेत् । जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।

“ संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् ॥ ” इति ।

१ ड-संसर्गि । २ ड-पूर्वम्; ई-पूर्वेण । ३ ई-अर्घ्यानिवेदनम् “ असावादित्यो० मुत्क्षिपेदिति । ”

४ डवअ-उत्क्षिप्येति । ५ ड-मदनपारिजाते ।

अथ गायत्रीजपः ।

याज्ञवल्क्यः (आचारे २४।२५)

“ जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥

“ सायं प्रत्यङ्मुखसीत आनक्षत्रोदयं जपेत् । ”

५ प्रातस्तु प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नासूर्योदयमित्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टे—(१।५) “ शुचौ देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भान्संस्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुस्मृत्य षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मानं न्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेत्” । तथा “ तत्सवितुः हृदयाय नमः ” इति हृदये । “ वरेण्यं शिरसे स्वाहेति ” शिरसि । “ भर्गो देवस्य शिखायै वोषडिति ” शिखायाम् । “ धीमहि कवचाय हुमि ” तुरसि । “ धियो यो नो नेत्रत्रयाय वोषडिति ” नेत्रललाटेषु न्यस्याथ “ प्रचोदयात् अस्त्राय फाडिति ” करतलेऽस्त्रं प्राचादिषु दशसु न्यसेदेषोऽङ्गन्यासः । एवमप्येके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति । अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा ‘ आगच्छ वरदे देवि ’ इत्यावाह्यं तिष्ठन्नर्धनक्षत्रेष्वामण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसंधानः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् ॥ ” इति ।

१५ भगवान्

“ सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशवराम् ॥

“ गायत्रीं संस्मरेद्धीमान्वादि वा सूर्यमण्डले । मनःसंतोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥

“ अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥ ” इति ।

व्यासः

२० “ अष्टोत्तरशतं नित्यं अष्टाविंशतिमेव वा । विधिना दशकं वाऽपि त्रिकालेषु जपेद्बुधः ॥ ” इति ।

जपे आसनान्याह स एव

“ कौशेयं कम्बलं चैव अजिनं पट्टमेव च । दारुजं तालपत्रं वा आसनं परिकल्पयेत् ॥

“ कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीव्याघ्रचर्मणि । वशाजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् ॥

“ अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि । शान्तिके कम्बलं प्रोक्तं सर्वेष्टं चित्रकम्बले ॥ ” इति ।

२५ वशा वन्ध्या । सा च मृगी व्याघ्री वा । उपस्थितेः ।

स एव

“ वंशासने तु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसंभवः । धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रदारुजे ॥

“ तृणे धन्यशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ॥ ” इति ।

उपवेशने मन्त्र उक्तो गायत्रीकल्पे

३० “ पृथिवी त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ ” इति ।

१ “ इत्यर्थमनुसंधान ” इति मुद्रितगृह्यपरिशिष्टे पाठः । २ ग-उपरिस्थितेः ।

ऋष्याद्याह

“ ‘पृथिव्या मेरुपृष्ठं’ तु ऋषिरित्यभिधीयते । ‘सुतलं छन्द’ इत्याहुः ‘कूर्मो’ वै देवता स्मृता ॥
“ मेरोरारोहणे तस्य विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ” इति ।

विश्वामित्रः

“ उत्तमं मानसं जाप्यमुपांशु मध्यमं विदुः । अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥ ” इति । ५

वृद्धमनुः

“ वज्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ ” इति ।

गौतमः

“ गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः । अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ ” इति ।

बौधायनः (१।५।७५) “ नाभेरधःसंस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेदिति । ”

१०

हारीतः

“ रजतेन्द्राक्षकैर्मांसा तथैवाद्भुलिपर्वभिः । शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ॥

“ स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥

“ कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते ॥ ” इति ।

प्रजापतिः

“ अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा । सप्तविंशतिकां वाऽपि ततो नैवाधिका मता ॥ ”

१५

गोभिलः

“ आर्यात्वित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः । आनुष्टुभं भवेच्छन्दो वाग्देवी देवता स्मृता ॥

“ आवाहने तु गायत्र्या विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ”

व्यासोऽपि

“ आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् । आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ॥

“ गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री तेन सोच्यते ॥ ” इति ।

२०

सप्तव्याहृतीनां देवताद्याह वृद्धपराशरः

“ अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदीरिताः ॥

“ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ॥ २५

“ भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च । विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषयः क्रमात् ॥ ” इति ।

अथोपस्थानम् ।

गृह्यपरिशिष्टे (१।७) “जातवेदसे सुनवाम सोमं” (क्र. १।७।७) “तच्छंयोरारवृणीमहे” “नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये” इत्युपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिपा नत्वाथ संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य ततः

- ५ “उत्तमे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥” इति संध्यां विसृज्य ‘भद्रन्नो अपि वातयमनः’ इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुच्चार्य प्रदक्षिणं परिक्रमन् “आ सत्यलोकात्पातालादा लोका लोकपर्वतात् । ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥” इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरुन्वृद्धांश्चोपसंगृहीयात् । एवं सायम्—” इति ।

- मध्याह्नसंध्यायां विशेषस्तत्रैव (१।७) “उद्गाहुरुदङ्मुखः ‘उदुत्यं जातवेदसं’ १० (क्र. १।४।७) ‘चित्रं देवानां’ (क्र. १।८।७) इति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष संध्याविधिर्व्याख्यातः” इति ।

दैवाद्यदि माध्याह्निकं दिवा न कृतं तत्र विशेषः स्मर्यते

“रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् । अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यं च वर्जयेत् ॥” इति सायंप्रातःकालयोरुपस्थाने विशेषमाह भगवान्

- १५ “‘नमो ब्रह्मणे’ इत्येतां त्रिरुक्त्वाऽथ दिशो नमेत् । ‘इमं मे वरुणं’ ‘तत्वेति’ सायंकाले विशेषतः ॥

“‘मित्रस्य चर्षणी’ (क्र. ३।४।६) द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ॥” इति ।

आश्वलायनस्मृतौ तु “ऋग्भिश्चतसृभिर्मैत्रैर्गीयत्रैरेव बह्वचः ।” इत्युक्तम् । मैत्रैर्मित्रदैवत्यैः

“मित्रस्य चर्षणी धृत” (क्र. ३।४।६) इत्यादिभिरित्यर्थः ।

- २० माधवीये नारायणः “वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ॥” इति ।

भरद्वाजः

“सूतके मृतके वापि प्राणायामममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

“गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥” इति ।

गायत्र्यपि दशवारं जप्या । “आपन्नश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नापि जपेद्दश ।” इत्याश्वलायनोक्तेः ।

- २५ आपन्न आपद्ग्रस्तः । अशुचिराशौचवान् । अङ्गान्तरेष्वसामर्थ्येऽपि अर्घ्यप्रक्षेप आवश्यकः

“जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि । उभयोः संध्ययोः काले रजसा वाऽर्घ्यमुत्सृजेत् ॥” इति अग्निस्मृतैः । अशुचौ आशौच इत्यर्थः ।

अग्निश्चेति अस्यार्थः—मा इति मां । मन्युः क्रोधः । तदभिमानीनी देवतेत्यौपनिषदाः ।

मन्युपतयो जितक्रोधाः अग्न्यादयो मा रक्षन्तामित्यन्वयः । शिश्ना शिश्नेन “सुपां सुलुगं”

- ३० (७।१।३९) इति डादेशः । इदं पापं तत्कारणं चाहंकारम् अमृतयोनौ मोक्षहेतौ अग्न्याख्ये ज्योतिषि परब्रह्मणि जुहोमि । तदर्थमिदं तोयं स्वाहा मर्दाये जाठराग्नौ हुतमस्तु । एवं सूर्यश्चेत्यपि ।

आपः पुनन्वित्यादि । आपः पृथ्वी मच्छरीरम् । “यच्छरीरं सा पृथ्वी” त्वारण्यकात् । सा च मामात्मानं पुनातु । किंच ब्रह्मणो वेदस्य पतिः परमात्मा पुनन्तु पुनातु व्यत्ययेन बहुवचनम् । ब्रह्म वेदः । पूता पूतमित्यर्थः । “सुपां सुलुक्” (७।१।३९) इति पूर्वसवर्णः । सर्वं परिहृत्वेति शेषः । मां पुनन्तु स्वाहा जाठराग्नौ हुतमस्तु ।

प्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीतच्छिरसां संक्षेपतोऽर्थः कथ्यते—ॐ ब्रह्म । भवन्त्यन्यस्माद्भूतानीति भूः । भावयति स्थापयति विश्वमिति भुवः । गुणाभावच्छान्दसः । सुष्ठु अर्थते प्राप्यते तदिति स्वः । महः पूज्यं । जन जने । तप आलोचने । सत्यं कालत्रयाबाध्यं । सवितुः देवस्य सूर्यस्य । वरेण्यं भजनीयं । भर्गः संसारभर्जनात् ज्योतीरूपं । धीमहि ध्यायेम । यः स सविता नो धियः प्रचोदयात् प्रेरयेदिति लिङ् । आपः व्यापकं । ज्योतिश्चिद्रूपं । रसः सुखं । अमृतं मोक्षः । ईदृग्ब्रह्मेति ॐ अङ्गीकुर्वे चिन्तयामीति यावत् ।

१०

॥ इति संध्याप्रकरणम् ॥

अथ काम्यजपाः ।

वसिष्ठः

“तमुद्गृही” (क्र. ४।२।१९) तृचं वापि सद्योजातादि पञ्चकम् । पञ्चाक्षरं महामन्त्रं जपेदनुदिनं सुधीः ॥ १५

“आयुरारोग्यमैश्वर्यं संततिं पूर्णजीवनम् । संपत्समृद्धिं सौख्यं च लभते शिवशासनात् ॥” इति ।

आचार्यः

“वैष्णवैर्वारुणैः सौरैः पावमानीभिरेव च । क्षपयेदाशु पापानि कामांश्च निखिलान्लभेत् ॥

“रौद्रीविशेषतो घोरान्ब्रह्महत्यादिकानपि । क्षपयेत्पौरुषेणापि कामांश्चेत्यर्तिं दुर्लभाम् ॥”

इत्यर्तिं प्राप्नोति ।

२०

“शतरुद्रेण जप्तेन चास्य वामीयकेन वा । मोक्षमृच्छत्यसंदेहं किमन्यदधिकं ततः ॥” इति ।

ऋग्विधाने “विष्णोर्नुक्तं (क्र. २।२।२४) जपन्सूक्तं विष्णुरेव भविष्यति ।”

स्नानकाले जप्यमाह व्यासः

“हुपदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥” इति ।

सा च पूर्वमधमर्षणप्रसङ्गेनालेखि ।

२५

सुमन्तुः “हंसः शुचिषत्” (क्र. ३।७।१४) ईत्येतामृचमन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यतेऽपि वा व्याहृतीरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥” इति ।

गौतमः

“अपि वा गायत्रीं पच्छोर्ध्वं शः समस्तामपि त्रिन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यतेऽपि वा प्रणवं त्रिन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।” इति ।

३०

॥ इति काम्यजपाः ॥

१ ग-जने । २ इ-लेट् । ३ एतद्वचनं गौतमधर्मसूत्रे तु न दृश्यते । बौधायनधर्मसूत्रे चतुर्थप्रश्ने चतुर्थाध्याये षष्ठं सूत्रं त्वेतत्समानं ।

अथ होमविधिः ।

दक्षः— (२।२०) “संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥” इति । अशक्तौ स एवाह (२।२१)

५ “ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव हि ॥” इति । विट्पतिर्जामाता । आश्वलायनः (१।८।१) “स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ।” कात्यायनः (२०।१) “असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं न त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम् ॥”

उभयोः संनिधौ मुख्यम् । अन्यतरसन्निधावनुकल्पः ।

प्रातर्होमकालमाह मनुः (अ. २ श्लो. १५) “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ॥” इति ।

१० सायंहोमकालमाह कात्यायनः (१।३)

“यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते न भस्युक्षाणि सर्वतः । लोहितत्वं तु नापैति तावत्सायं तु हूयते ॥”

यच्चाश्वलायनः “संगवान्तः प्रातः प्रदोषान्तः सायमिति ” तद्वौणिककालपरम् ।

यदपि बौधायनः

“आ सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायंकर्मणः । आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥” इति ।

१५ तद्वौणिकतरपरम् । पार्वणं स्थालीपाको दर्शेष्टिः पौर्णमासेष्टिश्च ।

पक्षहोममाह मरीचिः

“शरीरापद्भवेद्यत्र भयाद्वार्तिः प्रजायते । तथान्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥” इति ।

कात्यायनः (२०।२)

“विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥”

२० होमश्च स्वगृह्योक्तविधिना बोध्यः ।

भरद्वाजः

“होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः ॥” इति ।

याज्ञवल्क्यः (आचारे ९७)

“कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥”

२५ वैतानिकाः गार्हपत्यादयः । स्मार्तपदं गृह्योक्तकर्मपरम् ।

“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥”

इति मनुक्तेः (३।६७) । अन्वाहिकीं प्रात्याहिकीम् । अन्यत्तु स्मार्तं ग्रहमस्य महासूद्रहोममूलशान्त्यादि लौकिकाग्नौ । अत एव विज्ञानेश्वरेण विनायकशान्तौ लौकिकोऽग्नि-
रुक्तः । ग्रहशान्तौ तदीये स्मार्ताग्निलेखने तु मूलं चिन्त्यम् ।

विष्णुः

“ बहुशुष्केन्धने वाऽग्नौ सुसमिद्धे हुताशने । विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
“ योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चाभिजायते ॥” इति ।
॥ इति होमप्रकरणम् ॥

५

अथ नित्यदानम् ।

महाभारते

“ एकस्मिन्नप्यातिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषितस्येव युक्तमाक्रन्दितं भूशम् ॥” इति ।
तस्माद्विभवानुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति वृत्तिः ।

अथ मङ्गलदर्शनम् ।

१०

नारदः (१७।५४)

“ लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥”

मनुः

“ अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥” इति ।

इत्यष्टधा विभक्तस्याह्ण आयभागकृत्यम् ।

१५

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दक्षः (२।२८) “ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥” इति ।

चतुर्विंशतिमते

“ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥” इति । २९

कौर्म (उ. १८।५३)

“ जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वा विचारयेत् । अवैक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥” इति ।

दक्षः (२।२८) “ समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥” इति ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दक्षः (२।२८) “ तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥” इति । पोष्यवर्गं स एवाह (२।२९) २५

“ माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा हीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

“ पोष्यवर्गार्थसिद्धयर्थं धनमिच्छेत बुद्धिमान् ॥ आत्मनेपदमार्षम् ।

याज्ञवल्क्यः (आचारे १२८)

“ कुसूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽवस्तनोऽपि वा । जीवेद्वापि शिलोऽञ्जेन श्रेयानेषां परःपरः ॥” इति ।

स्वकुटुम्बभोजनद्वादशदिनपर्याप्तधान्यस्याधारपात्रं कुसूलम् । षडहपर्याप्तधान्याधारः कुम्भी । ३०

बह्वरीणामुपादानं शिलम् । कणोपादानमुञ्जमिति ।

आत्मा ७

याज्ञवल्क्यः (आचारे १४०) “ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्पुण्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ ” इति ।
नारदः (१७।४५-४६)

“ शुचीनां शुचीनां तु सन्निपातो यथाम्भसाम् । समुद्रे समतां याति तथा राज्ञां धनागमः ।

“ यथाग्नौ संस्थितं सर्वं शुद्धिमायाति काञ्चनम् । एवं प्रतिग्रहाः सर्वे शुचितां यान्ति राजनि ॥ ” इति ।

५ एतद्वार्तिकराजप्रतिग्रहपरम् ।

याज्ञवल्क्यः (आचारे २१४-२१५)

“ कुशाः शाकं पयो मत्स्याः पुष्पं गन्धा दधि क्षितिः । मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

“ अयाचितादृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ ”

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

१० इक्षः (२।३६)

“ चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादींश्च स्नायाच्चाकृत्रिमे जले ॥ ”

गृह्यपरिशिष्टे (१।१०) “ अथ मध्यंदिने तीर्थमेत्ये ” ल्युपक्रम्य “ अथ वरुणप्रार्थनादितर्पणान्ते-
भोक्तेन विधिना स्नायान्नास्मिन्प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निर्णीडयेत् । अपुत्रादयो ह्यन्ते तथा तर्प्या ” इति ।

शङ्खः

१५ “ प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि । सादित्यां पश्चिमां संध्यामुपासीत यथाविधि ॥ ” इति ।

“ स्नानकर्मणि कृते सतीति शेषः ” इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् (पृ. १८५ पं. १२) ।

माध्याह्निकसंध्याप्रकारश्च पूर्वमेवोक्तः ।

अथ पञ्चमहायज्ञाः ।

याज्ञवल्क्यः (आचारे १०२)

२० “ बलिकर्म स्वधा होम स्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ ”

आश्वलायनगृह्ये (३।१-४)

‘ अथातः पञ्चमहायज्ञा देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति । तद्यदग्नौ
जुहोति स देवयज्ञः । यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः । यद्वलिं करोति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो
ददाति स पितृयज्ञः । यन्मनुष्येभ्यः स मनुष्ययज्ञ इति तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत ’ इति ।

२५ वीप्सयैते नित्याः ।

“ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः । संस्कृताच्चैर्हि विविधैर्हविष्यव्यञ्जानान्वितैः ॥ ” इति ।

वैश्वदेवपदं भूतपितृयज्ञानां नामव्यञ्जनमपि । हविष्यमेव घृतादि न तैलादि । तथा च
स एव “ जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ॥ ” इति ।

कौर्मि (उ. १८।१०३)

“शालाग्रौ लौकिके वाऽपि जले भूम्यामथापि वा । वैश्वदेवश्च कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥” इति ।
लौकिकशालाग्र्योः पाकतो व्यवस्थामाहाङ्गिराः “यस्मिन्नग्रौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ॥” इति ।

अत्र वैश्वदेवशब्दो देवभूतपितृयज्ञानां समुदाये प्रयुज्यते । तत्र होमो देवयज्ञः बलि-
भूतयज्ञः । स्वधाकारः पितृयज्ञः । एवं च तेनैव पितृयज्ञः । एवं च तेनैव पितृयज्ञसिद्धेर्नित्य-
श्राद्धं नावश्यकम् । अत एव देवलो नित्यश्राद्धं प्रक्रम्य यथाशक्ति तत्कालानाह
“एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् । त्रिश्चतुर्वा यथाश्रद्धं मासे मासे दिने दिने ॥” इति ।
एवं दर्शश्राद्धमपि अशक्तौ संवत्सरे सकृदेवेत्याह आश्वलायनः “मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां
तु वार्षिकम् ।” इति । मासिकं प्रतिमासं कर्तव्यं । पार्वणं दर्शश्राद्धम् ।

वैश्वदेवश्चात्मनोऽन्नस्य च संस्कारार्थः “तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत” इतिवचनात्
(गृ. ३।१।४) । “अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्” इति वचनाच्च (गृ. १।२।१) । १०
‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति’ न्यायात् (पू. मी. ४।३।५) । न च ‘प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिः’ इति न्यायात्प्रतिपाकं तदावृत्तिः स्यात् संध्यावन्दनादिवदविभक्तानां पृथगनुष्ठानं
च स्यादिति वाच्यं । “यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव तद्वर्लिं तत्र कुर्वीताथ
यद्येकस्मिन्काले बहुधानं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैतद्वर्लिं तत्र कुर्वीत” इति गोभिलोक्तेः ।
एतच्च सायंप्रातः कार्यम् “अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्” (१।२।१) । इति १५
आश्वलायनोक्तेः । उभयत्रासंभवे प्रातरेव द्विरावृत्त्या सह वा कार्यम् । यथोक्तं तेनैव

“प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद्विजः । सायं वा यदि भुञ्जीयात्तत्कृत्वा ज्ञानतः स्वयम् ॥”
इति । मनुष्ययज्ञस्त्वतिथिपूजा । एषामकरणे प्रायश्चित्तमाह व्यासः

“होमान्नदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन । अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनैव कृतं तु वा ॥

“पयोमूलफलैर्वाऽपि पञ्चयज्ञान्समाचरेत् । अकृत्वा पञ्चयज्ञास्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥” इति । २०

आश्वलायनः

“वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो यज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकात् ॥”

वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः ।

“अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः । कुर्युः पृथक् पृथग् यज्ञान् भोजनात्प्राग् दिने दिने ॥

“पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजन्मनाम् । सूतकाद्यैस्त्वशुद्धात्मा न कुर्यान्न च कारयेत् ॥” २५

अत्राविभक्तानां पाकभेदे पृथग्वैश्वदेवानुष्ठानं नाद्रियन्ते शिष्टाः । पूर्वोक्तसर्वाहृतगोभिल-
वचोविराधे कतिपयाहृताश्वलायनवचसो बाधादिकल्प इति केचित् ।

यत्तु हरदत्तः सूतकमध्येऽपि ब्रह्मयज्ञभिन्नाश्वत्वारो न त्याज्याः “तानेतान्यज्ञानहरहः
कुर्वीत” इति सूत्रात् (गृ. ३।१।४) । एतस्य हि “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते ।”
इत्यादिना बाधितानां प्रतिप्रसवेनैव सार्थक्यम् । ब्रह्मयज्ञस्तु न भवति “तस्य द्वावनध्यायौ ३०
यदात्माऽशुचिर्यद्वैशः” इति सूत्रात् (गृ. ३।५।४) । तत्र । ‘पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृति-

जन्मनोः' इति देवल्लोकेः । अहरहः कुर्वीतेति तु संध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमात्रबोधकम् । अत एव स्मृत्यन्तरे—'आ पत्रमपि दातव्यं आ काष्ठमपि जुहुयादा ऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्' इति ।

चतुर्विंशतिमते

- ५ "अलाभे येनकेनापि फलशाकादिभिर्द्विजः । पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु ।
"हस्तेनास्त्रादिभिः कुर्यादग्निरञ्जलिना जले ॥"

परिशिष्टे

"उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥" इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि

- १० "शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् । संकल्पयेद्यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि ॥"

स्मृत्यन्तरेऽपि

"कोद्रवं चणकं माषं मसूरं च कुलत्थकम् । क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥"

हविष्याभावे क्षारादिभिरपि अग्नेरीशान्यामुष्णे भस्मनि होतव्यमित्याहापस्तम्बः (२।६।१४-१६)

"न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथा परान्नसंपृष्टस्य अहविष्यस्य होम उद्दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य

- १५ जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवतीति ।"

वृद्धवसिष्ठः

"अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयमाहुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकबलिं हरेत् ॥" इति ।

बौधायनः

"प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते । पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति ॥" इति ।

२० आहानिः

"पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक् शिष्यश्चक्षुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि ॥"

एते च प्रवसतः प्रतिनिधयः । ब्रह्मयज्ञस्य पाठप्राप्तां देवयज्ञोत्तरतां बाधते आश्वलायनः

"स गृह्याविधिना कृत्वा ब्रह्मयज्ञं पुरा द्विजः । स्वाध्यायतर्पणाभ्यां च गृहमेत्याचरेत्परान् ॥" इति ।

यत्तु बृहस्पतिः

- २५ "स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रैतं निमित्ततः ॥" इति ।

तदाश्वलायनान्यपरं । आश्वलायनानां तर्पणस्योत्तराङ्गत्वेनैव तत्सूत्रात्प्राप्तेर्वाकृतर्पणादित्यस्य तदितरान्प्रत्येव सार्थक्यात् । तत्साहचर्यात्पश्चादेति वैश्वदेवावसाने चेत्येतदपि तान्प्रत्येव ।

कारिकायाम्

"दर्मान्वहून्सुचौ देशे प्रागग्रानास्तृणात्यथ । दर्भेषूपवसेत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सत् ॥

- ३० "कृत्वोपस्थं करे सव्ये उत्ताने प्राग्दिगङ्गुलौ । पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्रागग्रे दक्षिणेन तु ।

१ ग-दत्ते ।

“न्यञ्चं प्रागङ्गुले तेन संदध्यादक्षिणं करम् ॥” इति । तत्रैव “सूक्ताद्यन्यतमं पूर्वमभिशांसन्ति शक्तिः ।
“ ओं पूर्वा व्याहृतीस्तिष्ठः समस्ताश्च सकृद्वदेत् । पच्छस्त्वर्धर्चशः सर्वा सावित्री त्रिवदेदथ ॥ ” इति ।

शौनकः

“ ततो यावत्प्रतिज्ञार्तमध्यायं सूक्तमेव वा । ऋचं वाप्यन्ततोऽवश्यमधीयीत स्वशक्तिः ॥ ” इति । ५

ऋग्विधाने

“ आग्नेयं सूक्तमाद्यं तु पुण्यं ब्रह्मर्षिसंमतम् । रायस्पोषकरं धन्यं जपन्विप्रोऽर्थमाप्नुयात् ॥

“ ऋचं सर्वामिमां जप्त्वा स पूतो नियतः शुचिः । संहिताफलमाप्नोति ऋग्वेदस्य न संशयः ॥ ” इति ।

तथा

“ अग्निमीळे जपेत्सूक्तं पापघ्नं श्रीकरं परम् । पारायणफलं तस्य वेदानां स्यात्सहस्रशः ॥ ” इति । १०

आश्वलायनगृह्ये (३।४।३) ‘ स यावन्मन्येत तावदधीत्येतया परिधाति ’ “ नमो
ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे
महते करोमि ” इत्येनां च त्रिः पठेत् “ नमो ब्रह्मण ” इति परिधानीयं त्रिरन्वाह ”
इति श्रुतेः ।

उपवेशनाशक्तौ आश्वलायनगृह्ये—(३।५।६-७) “ स यदि तिष्ठन्ब्रजन्नासीनः शयानो १५
वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति विज्ञायते । तस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा-
ऽशुचिर्यद्वेशः ” इति द्वावित्यनध्यायान्तरपरिसंख्यार्थम् । केषुचिन्नैमित्तिकानध्यायेषु विशेष-
माहापस्तम्बः—(१।१२।५) “ अथ यदि वातो वायास्तनयेद्वा विद्योतते वा स्फुर्जेद्वैकां
वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामामिव्याहरेत् भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमि ॥ ” इति

२०

अथ तर्पणम् ।

आश्वलायनगृह्ये (३।४।१-५) “ देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः
सर्वाणि च्छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा व्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि
सांख्याः सिद्धाः समुद्राः नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयसि गावः
साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि । अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वा- २५
मित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षूद्रसूक्ता महासूक्ता इति । प्राचीना-
वीती सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाह्विगार्ग्यगौतम-
शाकल्यवाभ्रव्यमाण्डव्यमांडूकेया गर्गीवाचक्रवी वडवाप्रातीथीयी सुलभामैत्रेयी कहोळं कौषी-
तकं महाकौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनम् ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं
सुजातवक्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु । ३०
प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वा ’ इति ।

अत्र प्राजापत्याद्या एवमन्तानीत्यन्ता एकोनत्रिंशन्मन्त्राः । अथ ऋषय इति तु न मन्त्रः । शतार्चिन इत्याद्या महासूक्तान्ता द्वादश । सुमन्वित्याद्या ये चान्य इत्यन्ता द्वाविंशतिः । ते च तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथायोग्यमध्याहृत्य प्रयोज्याः । एवमन्तानीति भिन्नो मन्त्र इति नारायणवृत्तौ । महासूक्तास्तृप्यन्त्वित्यस्यानन्तरं पूर्वोक्ताः सनकादयः सप्त तर्प्याः । द्यावापृथिवी तृप्येतामिति लोडात्मनेपदं प्रयुज्यते बहवस्तत्र । धातोः परस्मैपदित्वात् । लिङि तु परस्मैपदं भवेत् । तत्र तु कारिकौशानकाद्युक्तस्तृप्यंतु तृप्यन्तामिति लोट्प्रायपाठविरोधः । तेन द्यावापृथिवी तृप्यतामित्येवं प्रयोज्यमिति भट्टोजिदीक्षिताः । सा च कारिका

“ अपां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः । एवमन्तानि तृप्यन्त्वित्यन्तैश्च प्रतिमंत्रकम् ॥

“ सिञ्चेत्प्रजापतिस्तृप्यन्त्वित्यपो देवतीर्थतः । धातुस्तृप्तिर्यथालिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते ॥” इति ।

१० शौनकोऽपि

“ मन्त्रैः प्रजापतिस्तृप्यन्त्वित्यारभ्य यथोदितैः । एवमन्तानि तृप्यन्त्वित्येव मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥” इति ।

कहोळादिष्वश्वलायनान्तेषु षोडशसु द्वितीयान्तेषु तर्पयामीति शेषो योज्यो योग्यत्वात् ।

तच्च तर्पणं नित्यमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरे

“ देवतांश्च मुनींश्चैव पितृन्यो हि न तर्पयेत् । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥”

१५ मदनपारिजाते संग्रहे

“ अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामथवा तर्पणं भवेत् ॥”

“ सव्यान्वारब्धेन एकेनैव दक्षिणेन पाणिना ” इति तु आश्वालायनपरं पाणिभ्यामिति त्वन्यान्प्रतीति व्यवस्थेति केचित् । व्यवस्थामूलं चिन्त्यम् ।

कारिका “ प्राचीनावीत्यथेदानीं तर्पयेत्पितृतीर्थतः ॥ इति ।

२० व्यासः

“ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥” इति ।
योगयाज्ञवल्क्यः

“ सनकश्च सनन्दनस्तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

“ एते ब्रह्मशिखास्तर्प्या मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥” इति ।

२५ एतदाश्वलायनान्यपरम् तेषां शतार्चिनो द्वादशैव तत्सूत्रोक्तत्वादिति केचित् । सनकादयोऽपि तेषामदृष्टार्थत्वादिति तु युक्तम् ।

कासुचित्स्त्रीषु विशेषमाह सांख्यायनः “ भातृमृष्यास्तु यास्तिप्तस्तासां त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ॥” इति । “ सपत्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥” इति ।

अत्र विशेषमाह हारीतः

“ वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

“पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथ वा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥ ” इति ।

पितामहः

“ हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ ” इति ।

शङ्खः

“ उदके नोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन । उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ ” इति ।

अग्निपुराणे

“ प्रागग्नेषु सुरास्तर्प्या मनुष्याश्चैव मध्यतः । पितरो दक्षिणाग्नेषु एकद्वित्रिमिताञ्जलीन् ॥ ” इति ।

मरीचिः

“ सौवर्णेन च पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औदुम्बरेण खट्वेन पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ ” इति । १०

विष्णुः

“ यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ” इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः

“ यदुद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥ ”

अन्यथेति अनुद्धृतेन तर्पण इत्यर्थः ।

१५

भोभिलः

“ रोमसंस्थांस्तिलाम्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ॥ ” इति ।

स्मृतिभास्करे

“ कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवाभ्यन्तुकुशमध्यतः । द्विगुणीकृत्यमूलाग्रैः पितॄन्संतर्पयेद्भिजः ॥ ” इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः “ कव्यंवाहोऽनलः सोमो यमश्चैवार्थमा तथा ।

२०

“अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च । यदि स्याज्जीवपितृक एतान्विद्यात्ततः पितॄन् ॥ ” इति ।

अत्र कव्यंवाहं तर्पयामीति कव्यंवाहस्तृप्यतु तृप्यतामिति वा प्रयोगः । एवमनलादिषु ।

अथ पित्रादितर्पणे विशेषमाह बोपदेवः

“ ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।

“ताताम्बात्ममगिन्यपत्यध्वयुग्ं जायापिता सद्गुरुः शिष्यात्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणो ॥ ” २५

इति ।

ताताम्बात्रितयं पित्रादित्रयं मात्रादित्रयं मातामहादित्रयम् । सस्त्रीति सपत्नीकं तर्पयामीति प्रयोज्यम् । अपत्यध्वयुगिति सापत्यां सधवां तर्पयामीत्यर्थः ।

क्रमान्तरं प्रवृत्ते स्मृत्यन्तरे

“आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी तथा । मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

“सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सभार्यकाः । दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः ॥

“पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिनः ॥” इति ।

५ प्रयोगपारिजाते संग्रहे

“पितृमातृमातामहाः पितृव्यो भ्रातरः सुतः । पितृष्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्यः स्वजामयः ॥

“भार्याभगिन्यो दुहिता श्वशुरो भावुकाः स्नुषाः श्यालको गुरुराचार्यः स्वामी मित्रं यथाक्रमम् ॥” इति ।

स्वजामयः स्वभगिन्यः । भावुका भगिनीपतयः । एतेषां च क्रमाणामैच्छिको विकल्पः ।

तत्र विशेषमाह यमः

१० “संबन्धनामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोन्ततः । वस्वादिरूपं निर्दिश्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥” इति ।

वसिष्ठः

“संबन्धमनुकीर्त्यैव नाम गोत्रमनन्तरम् । वस्वादिरूपं संकीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥” इति ।

अत्रास्मत्पितरममुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपं स्वधानमस्तर्पयामि इत्यादिप्रयोगः ।

अशक्तौ संक्षेपतर्पणं विष्णुपुराणे

१५ “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगच्चाप्यविति ब्रुवन् । क्षिपेत्तोयाञ्जलींस्त्रीन्कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् ॥

अन्यमञ्जलिमाह कात्यायनः

‘पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्यासावञ्जलिः’ इति ।

ततः सूर्यार्घ्यदानमुक्तं विष्णुपुराणे (३।१।३७-३८)

“दत्त्वा कामोदकं सम्यक् प्रतेभ्यः श्रद्धयाऽन्वितः । आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ॥

२० “नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे । जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥” इति ।

तत आचम्य हस्तस्थान्कुशास्यजेत् । तथा च रत्नावल्याम्

“विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचान्तः सम्प्रकुर्वीत दर्भसंत्यजनं बुधः ॥” इति ।

तम्मन्त्रोऽपि तत्रैव

“येषां पिता न च भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः । ते सर्वे तृप्तिमायास्तु मथोत्सुष्टैः कुशैस्तथा ॥” इति

२५ ततो भूमौ वस्त्रं निष्पीडयेत् । तथा च भरद्वाजः

“वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासकर्मिणः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत् ॥” इति ।

शौनकः

“देवादितर्पणं कृत्वा वस्त्रं निष्पीड्य शोधयेत् । स्नानार्थं प्रस्थितं विप्रं देवाः पितृगणैः सह ॥

“वायुरूपेण तिष्ठन्ति तृषितास्ते जलार्थिनः । निराशास्तु निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ॥

३० “तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृते तर्पणे द्विजः ॥” इति ।

अथ भीष्मतर्पणम् ।

व्यासः

“ शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ”

तत्रार्थं मन्त्रः

“ वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च । गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥

५

“ अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे ॥ ”

॥ इति भीष्मतर्पणम् ॥

अथ यमतर्पणम् ।

वृद्धमनुः

१०

“ दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् । कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव च ॥ ” इति ।

स एव

“ इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मार्जितं च यत् । कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्व्यपोहति ॥ ” इति ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् (पृ. १९७ पं. २६-३२)

“ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

१५

“ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥

“ चतुर्दशैते मन्त्राः स्युश्चतुर्थ्यन्ता नमोन्तकाः । एकैकेन तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाज्जलीन् ॥

“ यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ”

श्लोकगौतमः “ यमो निहन्ता पितृधर्मराजो वैवस्वतो दण्डधरश्च कालः ।

“ प्रेताधिपो दत्तकृतानुसारी कृतान्त एतद्दशभिर्जपन्ति ॥ ” इति । दशभिः आवृत्तिभिः । व्यासः २०

“ तथा कृष्णचतुर्दश्यां यमायेत्यादिसप्तभिः । सप्तोदकाज्जलीन्दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्कान्दे “ दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलान्सव्ये समाहितः । देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥ ”

स्मृतिसारे तु

“ यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽपि वा । देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यापि द्विरूपता ॥ ” २५

॥ इति यमतर्पणम् ॥

अथ तर्पणे तिलनिषेधः ।

संग्रहे

“ नन्दायां भार्गवादिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा ॥
“ अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ”

मरीचिः

५ “ सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ”

बौधायनः

“ सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोः क्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ ”

सप्तमीरविविशिष्टं निमित्तमिति केचित् । तन्न । विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् ।
कथंचित्तत्सत्त्वेऽपि निमित्तविशेषणमविवक्षितमेव । “ यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत् ” इत्यत्रेवो-
१० भयत्वं सप्तमीरविगृहजन्मदिनानामन्येषामपि परस्परविशिष्टानामेव निमित्ततापत्तेश्च अधिकार-
विशेषश्रुतेश्च भृत्यपुत्रादिकामस्यैवायं निषेधः न तु विधुरापुत्रादेः ।

स्मृत्यन्तरे

“ विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ ” इति ।

बौधायनः

१५ “ विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् । वर्षमर्धं तदर्धं च भृत्येके तिलतर्पणम् ॥

“ संस्कारेषु तथान्येषु जातपुंसवनादिषु । यावन्मासः समाप्येत तावत्पिण्डांश्च वर्जयेत् ॥

“ वृद्धावनन्तरं प्राज्ञस्तथैव तिलतर्पणम् ॥ ” इति ।

बृद्धमनुः

“ संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु ज्ञानाङ्गे तर्पणे तथा । तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ ” इति ।

२० कात्यायनः

“ उपरागे पितुःश्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे । निषेधेऽपि हि सर्वत्र त्रिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ ” इति ।

व्यतीपातो वैधृतेः पिता च पितृव्यादेरुपलक्षणम् । संक्रान्तिरयनभिन्नेति पारिजाते ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

२५

अथ देवपूजा ।

कूर्मपुराणे (उ. १८।८८-८९)

“ ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् । अन्याश्चाभिमतान्देवाग्भक्त्या त्वक्रोधनो नरः ॥

“ स्वैर्मन्त्रैस्त्वर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥ ” गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्यसंभव इति
तिथितत्त्वे । मन्त्रा वैदिका नाममन्त्राश्च । अत एव ब्राह्मे

१-ड-फ-तौ च; य-इ-तोऽपि ।

“ ओङ्कारादिकसंयुक्तं नमस्कारान्तसंयुतम् । स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

“ अनेनैव विधानेन गन्धपूष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टक्रमेण तु ॥ ” इति ।

तत्रैव

“ मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥ ”

वृत्तिहपुराणे

“ जरुदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्बृहं बुधः । पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ ” इति ।

स्कान्दे

“ ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान्विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥ ” इति ।

तथा च महाभारते

“ कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति नरा निश्चयं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥ ” १०

निर्यमविधिरयं न तु परिसंख्या । एवं सर्वयुगेषु सर्वेषां पूज्यत्वं न निषिध्यते ।

अत एव पञ्चायतनस्थापनप्रकारः ।

ज्ञानमालायाम्

“ यदा तु शंकरं मध्ये ईशान्यां श्रीपतिं जयेत् । आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्वतीसुतम् ॥ १५

“ वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला । ”

“ यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शंकरं यजेत्

“ आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा । वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्मन्त्री समाहितः ॥

“ सहस्रांशुं यदा मध्ये ईशान्यां पार्वतीपतिम् । आग्नेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा ॥

“ वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥

“ भवानीं तु यदा मध्ये ईशान्यां माधवं यजेत् । आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥ २०

“ प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत् ॥

“ हेरम्बं तु यदा मध्ये ईशान्यामच्युतं यजेत् । आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं तु नैर्ऋत्यां जगदम्बिकाम् ॥

“ वायव्यां द्युमणिं चैव यजेन्मन्त्री ह्यतन्द्रितः ॥

“ स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः । तन्मण्डलस्थितो राजा साधकश्च विनश्यति ॥ ” इति ।

बोपदेवः “ शंभौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शंकरे

भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे

नार्याः शंकरभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ ” इति ।

अत्र पञ्चानामप्येकस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजाकाण्डं कृत्वा परस्यापीत्येवं काण्डानुसमयः ।

“ मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशार्चनं भवेत् । गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥ ”

इति वचनेन क्रमामिधानात् । मुख्ये प्रधानदेवतायाम् । पुष्पाञ्जलिशब्देन च तदन्ता
५ पूजा लक्ष्यते पुष्पाञ्जल्यन्तरं वा विधीयते इति शारदातिलकटीकायाम् । युक्तं तु मुख्यत्वोक्त्या तत्प्रतियोगिकाङ्गत्वलाभेन चैकप्रयोगविधिकल्पनं तेन चैककालत्वावगतेः ‘ वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति ’ वत्सर्वेषामावाहनं ततः स्थापनमिति पदार्थानुसमय एव । स तु मुख्ये पुष्पाञ्जल्यन्तां पूजां कृत्वाऽङ्गदेवतायाः पूजायां कार्यं इति दिक् ।

भविष्यत्पुराणे

१० “ पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसंभवैः । अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवार्जितैः ॥

“ आत्मारामोद्भवैर्वाऽपि भक्त्या संपूजयेत्सुरान् ॥

“ कृमिकीटावपन्नानि शीर्णपर्युषितानि च । स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥ ”

उपहतानि मलादिभिः

“ मुकुलैर्नर्चयेद्देवमपक्कं न निवेदयेत् । फलं च कृमिबद्धं च प्रयत्नात्तद्विजयेत् ॥

१५ “ अलामे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् । पत्राणामप्यलामे तु फलान्यपि निवेदयेत् ।

“ फलानामप्यलामे तु तुण्गुल्मौषधीरपि । ओषधीनामलामे तु भक्त्या भवति पूजितः ॥

“ प्रत्येकमुक्तपुष्पेण दशसौवर्णिकं फलम् । स्रग्भिश्च नृपशार्दूल तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे

“ धर्माजितधनक्रीतेर्यः कुर्यात्केशवार्चनम् । उद्धरिष्यत्यसंदेहं सप्त पूर्वास्तथा परान् ॥ ” इति ।

२० इदं विप्रातिरिक्तपरम् ।

“ समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः ॥ ”

इति भविष्ये ब्राह्मणग्रहणात् इति भ्रातृचरणाः । लक्षपुष्पार्चनादौ तु क्रयक्रीतमापि देयमिति मन्त्रकोशकारः ।

“ समित्पुष्पकुशादीनि वहन्तं नाभिवादयेत् । तद्धारी चैव नान्यान्हि निर्मात्यं तद्भवेत्तयोः ॥ ”

२५ तथा “ देवोपरि धृतं यच्च वामहस्ते धृतं च यत् ।

“ अधोवन्नधृतं यच्च जठेऽन्तः क्षालितं च यत् । देवतास्तत्र गृह्णन्ति पुष्पं निर्मात्यतां गतम् ॥ ” इति ।

नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्यम् । न च तच्चौर्यम् । “ देवतार्थं च कुतुममस्तेयं मनुरब्रवीत् । ”

इति वचनात् । पूजार्थं पुष्पादि न याचेत । “ याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनम् । ”

इति वाराहे तस्यापराधिषु गणितत्वात् ।

भविष्यपुराणे

“ प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् । तुलस्यां बिल्वपत्रेषु जलजेषु च सर्वशः ॥
 “ न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च । मुद्गराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि भास्करे ॥
 “ कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शंकरे । दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिकाः ॥”

तत्रैव

“ जाती शमी कुशाः कङ्कु मल्लिकाः करवीरजम् । नागपुन्नागकाशोकरक्तनीलोत्पलानि च ॥
 “ चम्पकं बकुलं चैव पद्मं बिल्वं पवित्रकम् । एतानि सर्वदेवानां बिहितानि समानि च ॥ ”
 कङ्कु कुब्जकम् । नागो नागकेशरम् ।

“ पाटला च शमीपत्रं दुर्गायास्तु हिताहितम् । ” विहितं प्रतिषिद्धं चेत्यर्थः ।

“ कुन्दं पलाशकुसुमं दूर्वा च शिवपूजने । कुमुदं कुङ्कुमं द्रोणं तगरं सूर्यपूजने ॥ ” १०
 विहितनिषिद्धमित्यर्थः । कुङ्कुममत्र पुष्पम् । “ अवकः कर्णिकारस्तु किङ्किरातो हरेस्तथा । ”

किङ्किरातः पीताग्रकः ।

“ तिलकं मालती बाणस्तुलसी भृङ्गराजकम् । तमालं शिवदुर्गार्थं निषिद्धं विहितं भवेत् ॥ ”
 बाणः करसला इति प्रसिद्धः ।

“ जयः काशः श्वेतपद्मं श्वेतमन्दारकं तथा । दुर्गायाश्चैव विष्णोश्च निषिद्धं विहितं भवेत् ॥ ” १५
 जयो जयन्ती ।

“ अगस्तिरतिमुक्तश्च तिरीटं च हरे हरौ । अपामार्गस्य पुष्पं च दुर्गायाश्च हिताहितम् ॥ ”
 अतिमुक्तो माधवीलता । तिरीटं लोध्रम् ।

“ धत्तूरं शिंशपापुष्पं मन्दारश्चापराजिता । सूर्यविष्णवोर्न विहितं दमनं शिवसूर्ययोः ॥ ”
 अथ शिवे निषिद्धानि

“ केतकी चातिमुक्तश्च कुन्दो यूथो मदन्तिका । शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥

“ अङ्गोलपत्रकुसुमं करञ्जैर्द्रुतैरुद्भवम् । ” सर्जः शालः । इन्द्रतरुः सिन्धुवारः ।

“ शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तं च तथा हरौ । देवीनामर्कमन्दारौ सूर्यस्य तगरं तथा ॥ ” इति । विष्णुः ।
 अर्कनिषेधो दुर्गेतरदेवीविषयः । दुर्गापूजाधिकारे करवीरार्कपुष्पैरित्युक्तत्वात् ।

विष्णौ तु विष्णुः—“ नोग्रगन्धीनि नागन्धीनी पुष्पाणि कण्टकितम् । कण्टकितमपि शुक्लसुगन्ध्य-
 मपि दद्यात् । न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्यात् । अजलजमपि पाटलानि २५
 संध्याकरवीरपारिमद्रशमीपत्रपलाशाशोककुशवर्ज्यं न दद्यात् । ”

विष्णुधर्मोत्तरे ‘ कुटजशाल्मलीपुष्पं शैरीषं क्रकचं धत्तूरं कुष्णपुष्पार्कं च विष्णौ निषिद्धम् ’ ।
 वृहत्संहपुराणे माला योग्यताराहित्ये सति निर्माल्यं भवतीत्युक्तं । तुलसीचन्दनादीनां च न
 निर्माल्यतेत्युक्तं । तेन प्रातःकालेऽप्यपनयने न दोषः ।

अथ विहितानि ।

तत्र सूर्यस्य भविष्यत्पुराणे

“ मालती मल्लिका चैव दूर्वा काशोऽतिमुक्तकः । पाटलाकरवीराणि जपा जयन्तिरेव च ॥

“ चम्पको रेतकः कन्दो बाणो बर्बरमल्लिका । अशोककर्णिकारौ च तथैव चाटरूपकः ॥

“ शतपत्राणि चान्यानि बकुलं च विशेषतः । अगस्तिकेशुक्रौ तद्वत्पूजार्थं भास्करस्य च ॥

५ विहितानीति शेषः ।

अथ पत्राणि ।

१० “ बिल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् । तमालपत्रं च हरेः सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ॥

“ तुलसी कालतुलसी तथा रक्तं च चन्दनम् । केतकीपत्रकुसुमं सदैव तपनप्रियम् ॥

अथ शिवे

“ करवीरो बकश्चैव अर्क उन्मत्तकस्तथा । पाटला बृहती चैव तथा च गिरिकर्णिका ॥

“ तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारश्चापराजिता । शमीपुष्पाणि चान्यानि कुब्जकं शिखिनी तथा ॥

१५ “ अपामार्गस्तथा पद्मं शमीपत्रं सरोचकम् । चम्पकोशीरतगरं तथा वै नागकेसरम् ॥

“ पुन्नागं किङ्किरातं च द्रोणपुष्पं तथा शुभम् । शिंशौपोदुम्बरश्चैव जपा मल्ली तथैव च ॥

“ पुष्पाणि यज्ञवृक्षस्य तथा बिल्वं प्रियं शुभे । कुङ्कुमस्य च पुष्पाणि तथा वैकट्यतस्य च ॥

“ नीलं च कुमुदं चैव तथा रक्तोत्पलानि च । सुरभीणि च सर्वाणि स्थलजान्यादकानि च ॥

“ गृह्णामि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ॥” शिखिनी मयूरशिखा ।

२० “ नीलोत्पलसहस्रस्य यो मालां संप्रयच्छति । शिवाय विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

“ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेच्छिवपुरे श्रीमान्शिवतुल्यपराक्रमः ॥”

अर्ककरवीरधतूरादिपुष्पदानफलं न लिखितं ग्रन्थगौरवभयात् । सामान्यफलं शिवलोकप्राप्तिः ।

अथ दुर्गायाः ।

२५ देवीपुराणे

“ शृणु शुक्र प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजातिपुष्पकैः ॥

“ सितरक्तैस्तथा पुष्पैः पद्मैश्च पाण्डुरैस्तथा । किंशुकैस्तगरैश्चैव किंकिरातैः सचम्पकैः ॥

“ बकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैस्तिरीटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शिंशौपैश्चापराजितैः ॥

“ सितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । धतूरकादिपुष्पैश्च शौशौपैश्चापराजितः ॥

“ मदनैः सिन्धुवारैश्च सुरभिः कुंरुबकैस्तथा । लताभिर्बल्लवृक्षस्य दूर्वाकन्दैः सुशोभनैः ॥

१ ब ई र-बाणो । २ बइ-मखकै-।

“मञ्जरीभिः कुशानां च बिल्वपत्रैः सुशोभनैः । रक्तान्वितैस्तथा सर्वैर्जलजैः स्थलसंभवैः ॥

“पत्रैः पुष्पैर्यथान्यायं सर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानां सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् ॥”

बिल्वपत्रैः पूजने राजसूयफलम् । करवीरस्रजा अग्निष्टोमफलम् । बकुलस्रजा वाजपेय-
फलम् । द्रोणस्रजा राजसूयफलम् । एवमन्यत् ।

अथ विष्णोः । नरसिंहपुराणे

“मल्लिका मालती जाती केतक्याशोकचम्पकैः । पुन्नागनागबकुलैः पद्मकैरुत्पलादिभिः ।

“एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तं पूजनं हरेः ॥”

वामनपुराणे

“जाती शताह्वा सुमना कुन्दं चाम्बुपुटस्तथा । बाणं च चम्पकाशोकं करवीरं च यूथिका ॥

“पारिमद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी । तिलकं जासुवनजं पीतजं तगरं त्वपि ॥

“एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने । सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ॥”

केतकीं धतूरमिति केचित् । वनकेतकीत्यपरे । शताह्वाऽशोक इति प्रसिद्धः । सुमनाः
सुवर्णजातिः । अम्बुपुटः कर्णिकारः जासुवनजं जपा । गिरिशालिनी श्वेतकुटजम् ।

अथ पत्राणि ।

१५

“अपामार्गस्य प्रथमं भृङ्गराजमतः परम् । तस्माच्च खादिरं श्रेष्ठं शमीपत्रं ततः परम् ॥

“दूर्वापत्रं तथा श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । तस्मद्दिमनेकं श्रेष्ठं ततो बिल्वस्य पत्रकम् ॥”

“बिल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।

“एतेषां तु यथालाभं पत्रैश्चाचर्येद्भरिम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

नरसिंहपुराणे

“कृष्णमूर्धनि विन्यस्ता तुलसीपत्रमञ्जरी । सुवर्णकोटिपुण्यानां पुण्यं यच्छत्यतोऽधिकम् ॥”

तुलसीरोपणमन्त्रः

“महाप्रसादजननी सर्वसौभाग्यवर्धिनी । आधिष्ठायाधिहरा नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते ॥

“द्रोणपुष्पे तथैकस्मिन्साधकाय निवेदिते । दश दत्त्वा सुवर्णानि तत्फलं लभते नरः ॥

“अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् । दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकान्को नु यास्यति ॥

“द्रोणपुष्पं खादिरं च शनीबिल्ववकं तथा ॥” वकं बकुलम् ।

“नन्दावर्तं करवीरं तथा श्वेतं च किंशुकम् ।

“कुशपुष्पं तमालं च चम्पकाशोककेतकी । त्रिसंध्यं मालतीपुष्पं त्रिसंध्यं श्वेतजा तु या ॥

“कुन्दं च शतपुष्पं च मल्लिकाजातिपुष्पकम् । पूर्वपूर्वसहस्रेभ्योऽधिकं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

“जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

“कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 “मञ्जरी सहकारस्य केशवोपरि नारद । यच्छन्ति ते महात्मानो गोकोटिफलभागिनः ॥
 “पुरन्धिपुष्पं यो दद्यादेकमप्यथ पण्डितः । तिलपात्रप्रदानस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥”
 पुरन्धिः पूर्वदेशे ‘पुङ्गुः’ इति प्रसिद्धा ।

५

॥ इति पुष्पाध्यायः ॥

अथ पूजायतनानि ।

अग्निपुराणे

“अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥”

१० स्कान्दे

“कामासक्तोऽथवा कुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् । भक्त्या न यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 “वैवस्वतमयं नास्ति तथा च कलिकालजम् । यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः ॥
 “शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते । महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥” इति ॥
 शिवायतनं भारते

१५ “सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव । लिङ्गे वा स्थण्डिले वाऽपि शंकरं विधिपूर्वकम् ॥
 “युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥” इति ।

भविष्ये

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं तथा ॥” इति ॥

हेमाद्रौ

२० “ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः संकर्षणस्तथा । प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैः ॥” इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

“पञ्चवक्त्रो वासुदेवः षड्भुजः प्रद्युम्नकः स्मृतः । संकर्षणः सप्तवक्त्रोऽनिरुद्ध एकादशैः स्मृतः ॥
 “चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्वाविंशं संपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिः ॥”

धनुः स्मृत्यन्तरे

१५ “एकमूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा भूतिमिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥”
 तत्काम्यपूजापरं त्रैवर्णिकपरं वा । शूद्रस्यैकविधानात् ।

यद्वपि

“शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन । समेषु द्वितयं नेष्टं विषमेष्वेकमेव हि ॥” इति

तत्र पादत्रयं विप्रपरं तत्राप्याद्यार्धं “चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्याः” इत्यस्वैवार्थमनुवदति ।

३० तृतीयपादस्तु अनेकमूर्तिसंपन्न इत्यनेकताप्राप्तौ द्वयोर्निर्बन्धः । अन्त्यपादस्तु शूद्रपरः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे

“ शालिग्रामशिलां वापि चक्रांकितशिलां तथा । ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥ ”
तत्क्षत्रियादिरादिर्यस्येति मध्यमपदलोपिबहुव्रीहिर्भेण तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शूद्रपरम् ।
तथा चापस्तम्बः

“ प्रणवोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् । ब्राह्मणीगमनाच्चापि शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ ”

५

एतदपि शूद्रस्य स्पर्शसहितपूजानिषेधार्थम् ।

“ ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम ॥ ” इति लैङ्गोक्तेः ।

“ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नराधिप । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥ ” इति ।

“ शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वाऽपि पतितोऽथ वा । केशवं वा शिवं वाऽपि स्पृष्ट्वा नरकमश्नते ॥ ”

इति च बृहन्नारदीयाच्चेति भट्टचरणाः । स्त्रीशूद्रयोः साक्षात्पूजानिषेधकमिति तु १०
शुक्तम् । अत एव पादौ

“ ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम । अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥

“ स्त्रीशूद्रपतितादीनां षण्ठादीनां विकर्मणाम् । नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चने ॥

“ दीक्षाशुक्लैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः । कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ” ॥ इति ।

तत्रैव “ द्वारकाशैलसंभूतं यस्तोयं पिबते कलौ । पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥ १५

“ धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवताः । प्रायश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥ ” इति ।

शिलैव शैलं । स्वार्थेऽण् । द्वारकाशिलातोयपानविधेः सापि शालग्रामेण सह पूजयेति केचित् ।

ततोयपानमात्रं पूजायां तु मानाभाव इत्यपरे ।

अथ विष्णोर्गन्धपुष्पादि विष्णुधर्मोत्तरे

“ कलौ यच्छन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् । विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तरां यान्ति ते भुवम् ॥ २०

“ योऽर्चयेन्मालतीपुष्पैर्न भूयः स्तनपो भवेत् ।

“ अहो मुद्यास्ते नद्यास्ते पतिताः कलिकन्दरे । यैर्नार्चितो हरिर्भक्त्या कमलैरासितैः सितैः ॥ ” इति ।

पादौ “ कार्तिके केतकीपुष्पं येन दत्तं हरेः कलौ । दीपदानं च देवर्षे तारितं तेन वै कुलम् ॥ ” इति ।

अथ पूजेतिकर्तव्यता आग्नेयपुराणे

“ अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः । २५

“ आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥

“ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

“ पञ्चमीं वामजानौ च षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥

“ नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥

“ त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् । अक्षणोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥ ३०

आचा. ९

- “ यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा यथाविधि । न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 “ एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समाचरेत् । पूर्वमावाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
 “ पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् । पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात्षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 “ सप्तम्या तु ततो वासोऽप्यष्टम्या चोपवीतकम् । नवम्या चन्दनं दद्याद्दशम्या पुष्पमेव च ॥
 ५ “ एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव हि । नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 “ प्रदक्षिणे पञ्चदशी वर्जने षोडशी तथा ” ॥ वर्जने विसर्जने ।
 “ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा । हुत्वा षोडशमिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ॥
 “ पुनः षोडशमिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश ।
 “ तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्यवमेव समर्चयेत् ॥ ” इति ।

१० यत्तु भागवते

- “ उद्वासावाहनेन स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले च भवेद्द्वयम् ॥ ” इति ।
 यदस्मिन्कान्दे “ शालग्रामार्चने नैव आवाहनविसर्जने । शालग्रामे हि भगवान् समुद्भूतः सदा हरिः ॥ ”
 इत्यावाहनविसर्जने निषिद्धे तत्र तद्वचो विनियोगो मन्त्रराजविधौ
 “ आवाहनक्रचा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः । तस्यैवोन्मुखताप्राप्त्यै यागे चोद्वासने क्रचा ॥
 १५ “ अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्यागसंपूर्तिसिद्धये ॥ इति ।

तत्रैव “ प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यथा मलनिवारणम् ॥ ” इति ।

वस्त्रमपि न प्रत्यहं नियमेन नूतनमेव समर्पणायम् । “ वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुद्धेदपरं तु दिने दिने । ” इति तत्त्वसागरोक्तेः । अपरं पुष्पादि । तत्रैव

- २० “ यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवताः । न निर्माल्यं भवेत्तावत्स्वर्णरूप्यविभूषणम् ” ॥ इति ।

- बौधायनः—(गृ. सू. २।१७) ‘ अथातो ’ महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वाऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सहपुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् । ॐ भूः महादेवमावाहयामि, ॐ भुवः महादेवमावाहयामि, ॐ स्वः महादेवमावाहयामि, इत्यावाह्य ‘ आयातु भगवान् महादेव ’ इत्यथ स्वागतेनाभि-
 २५ नन्दति । ‘ स्वागतं मनुना स्वागतं भगवते महादेवाय तत्स्वासनं श्लक्ष्णमास्ताम् भगवान् महादेव ’ इत्यत्र कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितः सुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि कल्पयति । अग्रतो ब्रह्मणे कल्पयामि दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि पश्चिमतः स्थूलाय कल्पयाम्युत्तरतः उमायै कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिरपः पवित्रमध्य आनीय सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत् ।
 ३० ॐ मित्यूतमिति स्नानम् । ॐ स्वरिति रुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभि-

१ ङ इ-योगे । २ इ-ते; व-क-ड-कृतमा- । ३ ङ-ते । ४ ग-यामि । ५ ग-ॐ मृतमिति ।

निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरत 'श्रण्डाय नमः' इत्यथैनं स्नापयित्वा "आपोहिष्ठा मयो भुवः" इति तिसृभिः "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका" इति चतसृभिः "पावमानः सुवर्जनः" इत्येतेनानुवाकेन स्नापयित्वाऽद्भिस्तर्पयति 'भवं देवं तर्पयामि । शर्वं देवं तर्पयामि । ईशानं देवं तर्पयामि । पशुपतिं देवं तर्पयामि । रुद्रं देवं तर्पयामि । उग्रं देवं तर्पयामि । भीमं देवं तर्पयामि । महान्तं देवं तर्पयामि ।' इति तर्पयित्वाऽथैतानि वस्त्रयज्ञोपवीतान्याचमनीयान्पुदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य "नमस्ते रुद्रमन्यव" इति गन्धं दद्यात् । "सहस्राणि सहस्रशः" इति पुष्पं दद्यात् । "ईशानं त्वा भुवनानामधिश्रियम्" इति चाक्षतान्दद्यात् । सावित्र्या धूपं, 'उद्दीप्यस्वेति' दीपं "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्" "भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेद्यामीति" नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् । भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । ईशानाय देवाय नमः । पशुपतये० । रुद्राय० । उग्राय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय० । नमो ब्रह्मणे नमो विष्णवे नमः स्कन्दाय नमः । पिनाकाय नमः । शूराय ज्ञाराय महाकालाय नन्दिकेश्वराय नमः । इति चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवाय देवाय स्वाहेत्यष्टाभिर्हुत्वाऽयं शिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्याथैनमृग्यजुःसामभिः स्तुवन्ति "सहस्राणि सहस्रशः" इत्यनुवाकं जपित्वा अन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्त्या एकैकं भूर्भुवः स्वर्गहरो भगवते महादेवाय च । रुद्रस्योद्वासकाले ॐ महादेवमुद्वासयामीति रुद्रमुद्वास्य । "प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः । अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥"

पुनः संदर्शनाय च । इति प्रतिमास्थानेषु अप्सवग्नावावाहनविसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वत्ययनमाचक्षते इत्याह भगवान् बौधायनः" इति ।

कौर्मै (उत्तरार्द्धे अ. १८।१२-१८)

"न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्भरिम् ।
"अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् । आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
"मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः" ॥ रुद्रायत्री "तत्पुरुषाय विद्महे" इत्याद्या ।
"ईशानेनाथवा रुद्रं त्र्यम्बकेन समाहितः । पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ॥
"तथो नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् । नमस्कुर्यान्महादेवं ऋतं सत्यमितीश्वरम् ॥
"निवेदयीत चात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे । प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात्पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ॥"
"ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् ॥" इति ।

स्कान्दे

"अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामस्य संसर्गात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥" इति ।

कौर्मै (उत्तरार्द्धे अ. १८।१८)

१ एतत्तु ग पुस्तक एव दृश्यते । इतरेषु नास्ति । २ ड-फ महेश्वरम् ।

“ यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् । भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते ॥ ” इति ।
शिववाक्यं स्कान्दे

“ विप्रस्य तु सदैवाहं शुचेरप्यशुचेरपि । गृह्णन्बलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥ ” बलिं पूजाम् ।

तथा “ शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये । तस्याहमर्चा गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥ ”

५ तथा “ नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ” । एवकारः प्रणवपरिसंख्यार्थः ।

तथा तृप्तिहतापनीये ‘ सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति ’ ।

भविष्येऽपि

“ स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः । शूद्रो नरकमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥ ”

रुद्रयामले

१० “ न प्राचीमग्रतः शंभोर्नोदीचीं शक्तिसंश्रिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥ ”

पूजकः शंभोः पूजार्थं प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । पञ्चवक्त्रपक्षे यतः संहारकं वक्त्रं प्राच्यामवस्थितम् । एकवक्त्रपक्षे तु सुतराम् । शक्तिर्देवी । दक्षं दक्षिणाम् । इदं वचनं सूर्योपलक्षित-
दिग्विषयमेव । वक्ष्यमाणा आवरणपूजाऽप्येतदनुसारेणैव । पूज्यपूजकान्तःप्राच्यास्तु नायं
विषयः । बाधात् ।

१५ लिङ्गपुराणे

“ विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न तस्य स्यात्फलप्रदः ॥ ”

“ तस्मान्मृदाऽपि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ”

संवत्सरप्रदीपे

“ त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोर्यतः स्तुताः । अश्रूणां बिन्दवस्ते तु रुद्राक्षा ह्यभवन् भुवि ॥ ”

२० स्कान्दे “ पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः । ”

“ अगम्यागमनाच्चैव अमक्ष्यस्य च भक्षणात् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥ ”

‘ ॐ नम ’ इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शीताम्भसा प्रक्षाल्य धारणीयम् ।

“ विना मंत्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ” इति तत्रैवोक्तेः ।

बोपदेवः “ रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे

२५ “ षट्षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव ॥

“ बाह्वोरिन्द्रोः कलाभिः नयनयुगलकृते एकमेकं शिखायाम् ।

“ वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शैतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥ ”

अथ पार्थिवपूजा नन्दिपुराणे

“ आयुष्मान्बलवान्श्रीमान्पुत्रवान्धनवान्सुखी । वरमिष्टं लभेद्विद्धं पार्थिव यः समर्चयेत् ॥

१ इ-संख्यानार्थः; फ-परिसंख्यतार्थः । २ ग-ज्य । ३ फ-स्यात्तत्र फलप्रदः । ४ बकडई-येतद्युत । ५ इ-कतकं ।

“ तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥ ”

भविष्ये

“ मृद्भस्मनोः शकृत्पिण्डं ताम्रकांस्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्यं वसेत्कल्पायुषं दिवि ॥

“ राज्यवित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ।

“ कृत्वा पूजय विप्रैन्द्र लप्स्यसे चेहितं फलम् ॥ ” लिङ्गवद्विज्ञाकारम् ।

तिथितत्त्वे “ अक्षादल्पपरिमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः । कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्समाचरेत् ॥ ”

अङ्गुष्ठतस्तद्वृहत्पर्वग्रन्थितः ।

“ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ ”

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

शिवधर्मे “ सहस्रमर्चयेद्विङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलाकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमां ॥ ” १०

तथा “ बालुकानि च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात्सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥ ”

देवीपुराणे “ मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्नपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥

“ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥ ”

अत्रानुष्ठानम्—‘ ॐ हराय नम ’ इति मृदाहरणम् । ‘ ॐ महेश्वराय नम ’ इति संघट्टनम् । ‘ ॐ शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति ’ प्रतिष्ठा ।

“ ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परमशुभ्रगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममस्त्राणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विश्वाद्यं विश्ववैन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥ ”

इति ध्यात्वा ‘ पिनाकधृगिहागच्छे ’ त्यावाह्य ‘ ॐ पशुपतये नम ’ इति स्नपनम् । एवं १० व्याचम् । ‘ ॐ नमः शिवाय नम ’ इति । एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात्पूर्वं भविष्योत्तरपुराणोक्तं स्वभावप्रसिद्धैशान्यादिषु अष्टदिक्षु वामावर्तेन पूजनम् । यथा ‘ ॐ शर्वस्य श्रुतिमूर्तये नमः ॐ भवाय जलमूर्तये नमः, ॐ रुद्राय अग्निमूर्तये नमः, ॐ उग्राय वायुमूर्तये नमः, ॐ भीमाय आकाशमूर्तये नमः, ॐ पशुपतये यजमानमूर्तये नमः, ॐ महादेवाय सोममूर्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः । ’

“ मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः प्रयोज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥ ”

ततः ‘ ॐ महादेव क्षमस्वेति ’ संहारमुद्रया विसर्जयेत् ॥ ” इति ।

नन्दिपुराणे

“ गोमूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्पनिवेदने । ज्ञेयो ‘ नमःशिवायेति ’ मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥

“ सर्वमन्त्राधिकश्चायमोकाराद्यः षडक्षरः । तन्मन्त्रजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥ ”

“ निष्कामः पुरुषो राजन्स रुद्रपदमश्नुते ॥ ”

पञ्चाक्षरमुपक्रम्य भविष्ये “ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

“महापातकसंयुक्तो मन्त्रस्यास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत्सर्व इति वेदेऽब्रवीच्छिवः ॥” इति तत्स्थार्थः—पूर्वोक्तयथापदानुरोधाद्यथाधिकारी भवेत्तथाब्रवीदित्यर्थः ।

५ तथा “ सर्वेषामेव पात्राणां वरं पात्रं महेश्वरः । पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥

“ शिवमुद्दिश्य यदत्तं सर्वकारणकारणम् । तदनन्तफलं दातुर्भवतीति किमद्भुतम् ॥

“ दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥ ”

आदाने ग्रहणे । शिवधर्मे

“ तस्मात्पुष्पैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत्फलम् । तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥ ”

१० तत्रैव “ लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥”

शिवधर्मे “ तस्मात्पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो ब्रजेत् ॥”

स्कान्दे “ शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि ॥ प्रदातव्यानीति शेषः ।

भविष्ये “ धतूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः । स गोदानफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

“ बिल्वपत्रैरस्रण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ ”

१५ तथा

“ सर्वकामप्रदं बिल्वं दारिद्र्यस्य विनाशनम् । बिल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शंकरः ॥ ”

तथा “ केशकीटादिविद्वानि निशि पर्युषितानि च । स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेत्परहृतान्यापि ॥ ”

तथा “ देवदारुसमेतं च सर्जश्रीवासकुन्दुरम् । श्रीफलं चाज्यसंमिश्रं दग्ध्वाऽऽप्नोति परां गतिम् ॥”

२० सर्जः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयमिति स्मार्तः । सल्लकीनिर्यास इति दामोदरः ।

“ एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट्सहस्रगुणोत्तरम् ।

“ अमरं शतसाहस्रं द्विगुणं वा सिताङ्गुलम् । गुग्गुलं घृतसंयुक्तं साक्षाद् गृह्णाति शंकरः ॥ ”

तथा “ तैलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि ॥ ”

२५ नन्दिकेश्वरे “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तदीशाय प्रकल्पयेत् ॥”

भविष्ये तु “ शालितण्डुलप्रस्थं तु कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् । शिवाय तं चरुं दद्याच्चतुर्दश्यां समाहितम् ॥”

शैवसर्वस्वे स्कान्दे

३० “ एकमात्रफलं पक्वं यः शंभोर्विनिवेदयेत् । वर्षाणामयुतं भोगैः शिवलोके महीयते ॥

“ एवं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् । सर्वभक्ष्यमहाभोगैः शिवलोके महीयते ॥ ”

मोचा कदली । शिवपुराणे

“ नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

“ परिपक्वं सुसंस्पृष्टमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम् । शिवाय मांसं दत्त्वा तु शृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥

“ अशेषफलदानेन यत्फलं परिकीर्तितम् । तत्फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात् ॥ ” ५

शिवधर्मे “ लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः । तयोः संपूजनात्स्यातां देवी देवश्च पूजितौ ॥ ”

देवीपुराणे “ सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत् ।

“ एकीभूतमना रुद्रे यः कुर्यान्निः प्रदक्षिणम् । छिन्नस्तेन भवेद्ग्रन्थिर्न तस्य पुनरुद्भवः ॥ ”

भविष्ये “ जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ”

लिङ्गपुराणे “ गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वशः । यो मांमर्चयते तत्रै तदा तुभ्याम्यहं सदा ॥ ” १०

महाभारते “ सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । सर्वं तरति तत्पापं भावयन् शिवमात्मना ॥ ”

राघवभट्टधृतम्

“ अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिताङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुज्य परिवर्तयेत् ॥

“ प्रोक्ता संहारमुद्वेगमर्पणे तु प्रशस्यते ” ॥ अर्पणे आत्मनीति शेषः ।

स्कान्दे

१५

“ निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति । अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥

“ नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवैत् ।

“ ब्रह्महाऽपि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतैः ॥ ”

शुचिः स्नानादिनेत्यर्थः । एवं च “ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ॥ ”

इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयमनुपनीतविषयं चेति स्मार्तः ।

२०

बव्हचगृह्यपरिशिष्टे

“ अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥ ” इति ।

कृत्यमहार्णवे शिवागमे कौर्मे लिङ्गपूजायां गुणफलसंबन्धः ।

“ लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सार्वकामिकम् । अनेकफलदं भूरिसैकतं परिकीर्तितम् ॥

“ ग्रामदं तिलपिष्ठोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् । अन्नोत्थमन्नदं प्रोक्तं गुडोत्थं शान्तिवर्धनम् ॥ ” २५

“ गन्धोत्थं गुणदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम् । वंशाङ्कुरोत्थं वक्ष्यार्थं गोमयं सर्वरोगहृत् ॥

“ वंशाद्धि संभवं लिङ्गं सर्वशत्रुनिर्हणम् । आसुरीलवणोत्थं तु सर्वलोकवशंकरम् ॥

- “स्तम्भने रजनीपिष्टसंभवं लिङ्गमुत्तमम् । तण्डुलोद्भवपिष्टस्य लिङ्गं सर्वसुखप्रदम् ॥
- “दधिद्वयोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् । धान्यदं धान्यजं लिङ्गं कीर्तिप्रामाज्यवर्धनम् ॥
- “दूर्वागुडूचीसंभूतमपमृत्युनिवारणम् । इक्षुवृक्षोद्भवं लिङ्गमुच्चाटनकरं परम् ॥
- “आगमोक्तनियोगं तु ज्ञात्वा सम्यग्विचक्षणः । वस्तुमात्रस्य कुर्वीत लिङ्गं तत्तत्फलाप्तये ॥
- ५ “वार्क्षी वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामिकम् । आयुष्यं हीरजं ज्यैष्ठ्यं रोगद्वन्द्वमौक्तिकोद्भवम् ॥
- “सुखकृत्पुष्करागत्यं वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् । पद्मरागं च लक्ष्मीदमैन्द्रनीलं यशःप्रदम् ॥
- “महाभूतिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्धनम् । आरकूटं तथा आंस्यं शुक्लं सामान्यभुक्तिदम् ॥
- “त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
- “विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम् । पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ॥
- १० “सुहृत्कामः सहस्रं तु वस्त्रार्थी शतमष्टकम् । उच्चाटनपरं चैव यैथोक्तं च सहस्रकम् ॥
- “मारणार्थी सप्तशतं मोहार्थी शतमष्टकम् । स्तम्भनं तु तदर्धेन मारणे तु तदर्धकम् ॥
- “निगडान्मुक्तिकामस्तु सहस्रं तु समाचरेत् । महाराजभये पञ्चसहस्रं सर्वकामदम् ॥
- “एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं कार्यसिद्धिम् । त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारणं परमाद्भुतम् ॥
- “लिङ्गानामयुतं वापि महाराजभयं हरेत् । कारागृहविमुक्त्यर्थमनन्तं कारयेद्बुधः ॥
- १५ “ढाकिन्यादिभये प्राप्ते सहस्रं कारयेत्तदा । सहस्राणां पञ्चशतं पुत्रकामेन कारयेत् ॥
- “कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयात् ।
- “लक्ष्मेकं तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि । शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥”
- एतेषां च प्रतिष्ठापूजादिसर्वं प्रतिष्ठामयूखे वक्ष्यते ।

॥ इति लिङ्गप्रकृतिद्रव्यभेदेन फलभेदः ॥

चमत्कारचिन्तामणौ—

“नाच्यां गृहेऽस्मजामूर्तिश्चतुरङ्गुलतोऽधिका । न वितस्त्यधिका धातुसंभवा श्रेय इच्छता ॥” इति॥

अथ पञ्चसूत्रलिङ्गम् ।

२५ सिद्धान्तशेखरे

- “लिङ्गमस्तकविस्तारं पूजाभोगैः समं नयेत् । नाहं तन्निगुणं कुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतिम् ।
- “पूजाशत्रिगुणं कुर्यादुन्नतं पीठमुत्तमम् । द्रुतं वा चतुरस्रं वा मध्ये कण्ठसमन्वितम् ॥
- “द्विगुणं लिङ्गनाहाच्च कण्ठनाहं समाचरेत् । त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वं समं वाऽथ द्विमेखलम् ॥
- “लिङ्गमन्तकविस्तारं षड्भागं विभजेत्ततः । मेखलामेकभागेन कुर्यात्स्वातं च तत्समम् ॥

१ ग-प्रामाज्यवर्धनम् । २ ग-कामार्थी । ३ ग-म । ४ ग-भाग ।

- “ लिङ्गवैर्ध्यसमं कुर्यात्प्रणालं पीठबाह्यतः । विस्तारं तत्समं मूले तदर्धं च तदग्रतः ॥
 “ जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदीर्घं वा प्राणालं च शिवागमात् ॥” इति ।
 पूजा शलाका । आभोग उच्चता । नाहः पुष्टता । अयमाशयः । लिङ्गमस्तकव्यासो लिङ्गोच्चता-
 समः । व्यासत्रिगुणो नाहः । तावानेव पीठव्यासः । पीठं च वृत्तं चतुरस्रं वा । प्रणालिका
 च लिङ्गव्यासवन्मूले विस्तृता । अग्रे तदर्धा तद्विगुणा सार्धा वा दीर्घेति चन्द्रिकायाम् ।

॥ इति लिङ्गपरिमाणम् ॥

अथ शालग्रामशिलापरीक्षा ।

विष्णुरहस्ये

- “ गण्डकीसरिता पुण्या चक्रीर्थं च तत्र च । शालग्रामाभिधं क्षेत्रं तत्र तेषां समुद्रवः ॥
 “ द्वारदेशे समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके । वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लामश्रुतिशोभनः ॥ १०
 “ द्वे चक्रे एव संलग्ने पूर्वभागे तु पुष्कलः । संकर्षणः स विज्ञेयो रक्ताभश्चैव सर्वतः ॥
 “ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु श्यामवर्णस्तथैव च । सुशिरच्छिद्रबहुलो दीर्घाकारः सुशोभनः ॥
 “ अनिरुद्धश्च नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः । अतसीपुष्पसंकाशो बिन्दुना परिशोभितः ॥
 “ परितो वर्तुलश्चैव वामनः परिकीर्तितः । बिन्दुत्रयसमायुक्तः शङ्खचक्रान्वितो मुखे ॥
 “ तत्तल्लक्षणसंयुक्तो घनवर्लयपञ्चकः । दीर्घदक्षिणक्षामास्यो मत्स्याकृतिसर्मापमः ॥ १५
 “ कूर्ममूर्तिर्गर्भवक्त्रो दुर्लभः सर्वकामदः । वनमालाङ्किता श्यामा वर्तुला चातिशोभना ॥
 “ श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां च बिन्दुना परिशोभिता । सा चैवं देवदेवस्य पूजनीया महीक्षिता ॥
 “ वराहशकिलिङ्गस्तु चक्रे च विषमे स्थिते । इन्द्रनीलनिभः स्थूलध्वरेखाच्छिद्यतः शुभः ॥
 “ कपिलो नारसिंहस्तु बहुचक्रस्तथोन्नतः । वामपार्श्वे स्थिते चक्रे कृष्णवर्णे सविन्दुके ॥
 “ लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । पारिजातध्वजी वज्री वर्तुलः स्यात्सुशोभनः ॥ २०
 “ पुरुषोत्तमः स विज्ञेयः सर्वसौभाग्यदायकः । रेखाद्वितयसंयुक्तः पद्मचिह्नित एव च ॥
 “ श्यामो नारायणो देवो नामिचक्रस्तथोन्नतः । ध्वजवज्राङ्कुशोपेतश्चतुश्चक्रश्च वर्तुलः ॥
 “ गदाकृतिस्तथा रेखा तल्लक्ष्मीर्मध्यदेशतः । लक्ष्मीनारायणो देवो ह्यमीष्टफलदः शुभः ॥
 “ चतुश्चक्रः सूक्ष्मरः प्रो वनमालाङ्कितोदरः । लक्ष्मीनारायणः प्रोक्तो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 “ अनन्तचक्रैर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः । अनन्तः स तु विज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रदः ॥ २५
 “ नानावर्णोऽनन्तः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः । कृष्णवर्णस्तथा विष्णुः स्थूलचक्रः सुशोभनः ॥
 “ गदाकृतिस्तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । श्रीधरस्तु तथा देवश्चिह्नितो वनमालया ॥
 “ कदम्बमुकुलाकारः सर्वसिद्धिफलप्रदः । त्रिविक्रमो महादेवः श्यामवर्णो महायुतिः ॥
 “ वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे । मधुसूदनः स विज्ञेय एकचक्रो महायुतिः ॥ ३०

एतच्च ग-पुस्तके एव दृश्यते । ग-भाग ।

- “स्निग्धवर्णोऽवगणश्चैव वर्तुलश्च सुशोभनः । श्यामलश्च महासूक्ष्मो दधिविन्दुसमन्वितः ॥
 “दधिवामन इत्युक्तः पशुपुत्रधनप्रदः । वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥
 “पीतवर्णो धनुःपर्शुलाङ्गलाङ्कितशोभितः । वामेतरे च रामश्च सर्वमृत्युहरः शुभः ॥
 “परमेष्ठी तु शुक्लाभः पद्मचक्रसमन्वितः । वर्तुलस्तु तथा पीतः पृष्ठे तु सुविरः स्मृतः ॥
 ५ “हयग्रीवोऽङ्कुशाकारो रेखापद्मसमीपगः । बहुरेखासमाकीर्णः पक्षे नीलमथापि वा ॥
 “कृष्णवर्णः समाख्यातो महासारस्वतप्रदः ।
 “चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वसमीपगाः । द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चर्तुर्मुखी ॥
 “कूर्मचक्रे महाभागे श्वेताभा गोखुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
 “चक्रं तु केवलं यत्र पङ्कजेन समन्वितम् । लाञ्छनं वनमालायाः श्रिया युक्तः स्थितो हरिः ॥
 १० “एकं चक्रं शिरोदेशे नानावर्णं मुखे तथा । सुदर्शनमिति ज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 “चतुश्चक्रः श्यामवर्णो भवेद्देवो जनार्दनः । वैकुण्ठो मणिवर्णाभिश्चक्रैकं तथाम्बुजम् ॥
 “द्वारोपरि तथा रेखा पूजयेत्तं सुखप्रदम् । गोविन्दः पुण्डरीकाक्षः कृष्णवर्णो महाद्युतिः ॥
 “दक्षिणे तु गदाचक्रे वामे पर्वतलाञ्छनम् । अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेशः स उच्यते ॥”
 अथ तन्माहिमा लिङ्गपुराणे
 १५ “लिङ्गकोटिसहस्रैस्तु पूजितैर्यत्फलं भवेत् । तत्फलं कोटिगुणितं शालिग्रामशिलार्चने ॥
 “शालिग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः । कीटकोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥”
 तथा
 “शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् । भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥”
 शिववाक्यम्
 २० “अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलासंगात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥
 “शालग्रामशिलायां तु सदा श्रीविष्णुपूजनम् । नित्यं सन्निहितस्तत्र शालग्रामे जगद्गुरुः ॥”
 सदा सन्निहित इत्यनेन प्रतिष्ठादिकं नास्तीत्युच्यते ।
 अपूज्या उक्ताः
 “कपिला कर्बुरा भग्ना बहुचक्रैकचक्रिका । बृहन्मुखी बृहच्चक्रा लग्नचक्राऽथवा पुनः ॥
 २५ “अधोमुखी भग्नचक्रा पूजिता दुःखदायिनी । अविज्ञाता च वक्रा च रूक्षा स्थूलाऽतिदुःखदा ॥” इति ।
 ॥ इति शालग्रामशिलापरीक्षा ॥

अथ गुरुपूजा ।

मात्स्ये

“तत्रोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया ॥”

३० शिवपुराणे

“वस्त्राभरणमाल्यानि शयनान्यासनानि च । प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः ॥” इति ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

वृहसिंहपुराणे

“पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलिकर्म तथैव च ॥” इति ।

शातातपः “वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ।” इति । सूना हिंसास्थलम् ।

यमः “पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा । कण्डणी पेषणी चुड्डी जलकुम्भ अवस्करः ॥” इति । ५

कण्डणी उलूखलमुसलादि । अवस्कर उत्करः । उपस्कर इति पाठे शूर्पचालन्यादि ।

वृद्धवसिष्ठः

“अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् । हुत्वा शाकलमन्त्रैस्तु शिष्टाद्भूतबलिं हरेत् ॥”

अनग्निको भार्याभावेन श्रौतस्मार्ताग्निपरिग्रहाधिकारशून्यः ।

कर्मप्रदीपे

१०

“अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च । अनाहिताग्नेरप्येष युज्यते बलिभिः सह ॥”

अग्न्यादिग्निवाय्वादिदैवत्यभूरादिव्याहृतिकरणकः । अपिरेवकारार्थः ।

विष्णुः

“अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः । प्रजापतिहविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः ॥”

प्रजापतिहविरिति “प्रजापतये स्वाहा” इति हुत्वेत्यर्थः । पूजयेदिति तु स्वकालान्मनुष्य- १५
यज्ञानुवादमात्रं न तु होमोत्तरं तद्विधिः । ज्योतिष्टोमे शाकलहोमाङ्गभूता “देवकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि” इत्याद्याः षट् शाकलमन्त्राः कात्तीयानां प्रासिद्धाः ।आश्वलायनगृह्ये (१।२।१-३) “अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।
अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां वावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय
इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेति” २०सायंशब्दो रात्रिपरः । प्रातःशब्दोऽहःपरः । सिद्धस्य पक्षस्य अग्निहोत्रदेवताभ्य इति ।
सायमग्निः प्रातः सूर्यः प्रजापतिरुभयत्र । सोमाय वनस्पतय इत्येकाहुतिः । वनस्पतिशब्दस्य
यौगिकत्वेन विशेष्यापेक्षत्वेनासमासस्थसन्निहितसोमपदान्वयात् । यथा “त्वाष्ट्रं पात्नी-
वतमालमेत” इत्यत्र पात्नीवतशब्दस्य त्वाष्ट्रपदान्वयः । अग्निर्बृहस्पतिः सोमो वनस्पतिरित्यादौ
वनस्पतेर्गुणत्वदर्शनाच्च विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यर्थैकैवाहुतिः विश्वशब्दस्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थापेक्ष- २५
त्वेन सन्निहितदेवशब्दान्वयात् । एवं दशाहुतयो भवन्ति । वृत्तिकृतो नारायणस्याप्ययमे-
वाशयः । इत्येष देवयज्ञः ।भूतयज्ञमाह स एव — (१।२।३-१०) “अथ बलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽभ्य
ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो
वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं । ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये । ३०

१ व अ क-स्तस्य; ड-स्तस्य । २ व-इत्यथैके; इ-इत्येकैवाहु ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा । नक्तंचारिभ्य इति नक्तं । रक्षोभ्य इत्युत्तरतः । ” अथानन्तरमेताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यो दशभ्यः । चकारो वक्ष्यमाणसमुच्चये ।

“ उदगिन्द्राद्वलेरिन्द्रपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । ” इति कारिकोक्तेः । इन्द्रादिप्रधानदेवतोत्तर-
देशेषु तत्पुरुषेभ्यो बलिः । पूर्वोक्तदशाहुतिदेवताकान्बलीन् प्राक्संस्थान् दत्त्वा किञ्चित्स्थलं
५ त्यक्त्वाऽथ इत्यादिभ्यो बलीन्दत्त्वाऽन्तराले प्रागादिषु इन्द्रादिभ्यस्तत्पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा तन्मध्ये
ब्रह्मणे तच्चतुर्दिक्षु ब्रह्मपुरुषादिभ्यो दद्यात् । प्रथमं दिवाचारिभ्यो बल्युक्तेर्वैश्वदेवः प्रातरारभ्यः
इति वृत्तौ । इति भूतयज्ञः ॥

पितृयज्ञमाह (१।२।११) “ स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनाविती शेषं दक्षिणा निनयेत् । ”

शेषग्रहणादानन्तर्यं परप्रयुक्तं च द्रव्यं लभ्यते । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि “ दक्षिणादाच्च ” ॥

१० (५।३।३६) इति पितृयज्ञः ॥

इदमेव कर्मत्रयं वैश्वदेवशब्दवाच्यं । देवभूतयज्ञयोर्विश्वेदेवसंबन्धेन तत्प्रख्यानात् पितृ-
यज्ञस्य तच्छेषप्रतिपादकत्वेन तदङ्गत्वाच्च ।

कारिका—

“ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा । तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा ॥

१५ “ औपासनाग्निमन्त्रं वा समिध्याथ हविर्भुजम् । पर्युह्य परिषिच्याग्निमलंकृत्य च पूर्ववत् ॥

“ हविष्यं पक्वमादध्यादधिभित्थानले च तत् । प्रोक्ष्योद्वास्य घृताभ्यक्तं हृदि सव्यं निधाय च ।

“ हुत्वा हस्तेन सूर्यायेत्यादिभिर्दशभिस्ततः । प्रजापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवे न तु स्मृतिः ॥

“ पर्युहनोक्षणे कुर्याद्देवयज्ञोऽयमीरितः । एतैर्भुवि बलीन्दत्त्वा प्राक्संस्थानान्निरन्तरान् ॥

“ मुक्त्वाऽन्तरालं प्राक्संस्थानमथ इत्यादिभिर्हरेत् । इहापि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञके ॥

२० “ अभ्यो हताद्वलेः प्रत्यगिन्द्रायेति बलिं हरेत् । यमायेत्यन्तरालस्य हरेद्दक्षिणतो बलिम् ॥

“ याम्याद्वलेरुदयाम्यपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । प्राग् ब्रह्मणो बलेर्हुत्वा वरुणायेति मन्त्रतः ॥

“ तस्मादुदक् तु वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । सोमायेत्यन्तरालस्य हरेदुत्तरतो बलिम् ॥

“ सोम्याद्वलेरुदक्सोमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । जयन्तस्त्वाह स्वाहान्तैर्बलीन्दत्त्वा निरन्तरान् ॥

“ मुक्त्वाऽन्तरालमिन्द्रादिदिग्देवानां बलीन्हरेत् । इन्द्रादिबलितः पूर्वं प्राच्यां स्यात्पौरुषो बलिः ॥

२५ “ अन्तराले बलीन्हत्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः परम् । रक्षोभ्य इति सर्वस्माद्वलिमुत्तरतो हरेत् ॥

“ भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनावीत्यतः परम् । स्वधा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु निर्वपेत् ॥ ” इति ।

अथ च नराकारः संपद्यते । चक्राकारमप्याह शौनकः

“ चक्राकारेण यो विप्रः सदा भूतबलिं हरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ” इति ।

अथ गृहबलिः ।

शौनकः

“ देवयज्ञान्नशेषान्तु गृहद्वारादिषु क्षिपेत् । चण्डालपतितादिभ्यो भूतयज्ञान्नशेषतः ॥

“ पितृयज्ञान्नशेषेण वायसेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ” इति

गृह्यपरिशिष्टे (अ. २ सं. १०)

“ अथास्य शेषेण गृहदेवतानां बलीन्द्वारे पितामहाय प्रकीर्ते रुद्रायाथ गृहप्राच्यादिप्रति-
दिशं सनवग्रहायेन्द्राय बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोमसूर्याभ्यामश्विभ्यां
वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणे प्रागादिभित्तिमूलेषु सिद्ध्यै वृद्ध्यै श्रियै कीर्त्यै
वरुणायोदधानेऽश्विभ्यां हृषदुपलयोर्धावापृथिवीभ्यामुलूखलमुसलयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य
श्वचाण्डालपतितभूतवायसेभ्योऽन्नं भूमौ विकिरेद्ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो वितुं दस्यैः १०
प्रेष्टाः । । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति । रात्रौ चेन्नक्तं बलि-
मिति ब्रूयादथ प्रक्षालितपाणिपाद आचम्य “ शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षम् ” इति जप्त्वा-
ऽन्यानि च स्वस्त्ययनानि । ततो मनुष्ययज्ञपूर्वकं भुञ्जीत ॥ ” इति ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

मनुः—“ अतिथिभ्योऽन्नदानं तु नृयज्ञः स तु पञ्चमः । ” इति ।

१५

मार्कण्डेयपुराणे—(अ० २६, २६ २८, २९)

“ आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वारावलोकनम् । मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥

“ न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् । अज्ञातकुलनामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

“ बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिंचनम् । ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्यः शक्तितो बुधैः ॥ ” इति ।

कौर्मे (उत्तरार्द्ध, अ० १८, ११, १२)

२०

“ हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः । दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥ ” इति ।
अतिथिं परमेश्वरं भावयेदित्यर्थः ।

मनुः

“ ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ ” इति ।

पराशरः (अ० १-५०)

२५

“ दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणम् । इच्छया च ततो दद्याद्भिभवे सत्यवारितम् ॥ ” इति ।

माधवीये पुराणे—

“ यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सम्यक्पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तद्वाप्नुयात् ॥ ” इति ।

व्यासः

“ पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी । तस्य नायं च न परो लोको भवति धर्मतः ॥ ” इति ।

अथ कात्यायनीयो वैश्वदेवानुष्ठानप्रयोगः ।

- “पञ्चमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समु-
द्धृत्याभिषार्य पश्चाद्ग्रेः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाग्निं पर्युक्ष्यौदनमा-
दाय ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यः,
कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय, अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये, इति पश्चाहुतीर्दत्त्वा मणिकसमीपे
५ हुतशेषेणान्नेन पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय, अभ्यो नम इदमभ्यः, पृथिव्यै नमः इदं
पृथिव्यै इति प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा बलिं दत्त्वा दक्षिणोत्तरयोर्द्वारशाखयोर्यथाक्रमं धात्रे नमः
इदं धात्रे, विधात्रे नमः इदं विधात्रे, इति बलिद्वयं दत्त्वा प्रागादिक्रमेण वायवे नमः इदं वायवे
इति प्रतिदिशं बलिचतुष्टयं दत्त्वा, प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै, दक्षिणायै दिशे नमः इदं
दक्षिणायै, प्रतीच्यै दिशे नमः इदं प्रतीच्यै, उदीच्यै दिशे नमः इदम् उदीच्यै, इति दिग्भ्यश्च
१० बलिं दत्त्वा, तदन्तराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे, अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय, सूर्याय नमः
इदं सूर्याय, इति बलित्रयं दत्त्वा, तदुत्तरतो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः,
विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः इति बलिद्वयं दत्त्वा, तयोरप्युत्तरतः उषसे नमः
इदमुषसे, भूतानां पतये नम इदं भूतानां पतये, इति बलिद्वयं दत्त्वा ब्रह्मादिबलीनां दक्षिणतः
प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेण पात्र्यवशिष्टान्नेनैकं बलिं दत्त्वा
१५ पार्श्वी प्रक्षाल्य “यक्षमैतत्ते निर्णेजने नमः” इति निर्णेजनजलं वायव्यां दिश्युत्सृज्येदं
यक्षमणे इत्युक्त्वा

“ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥”
इदं वायसेभ्यः ।

“द्वौ श्वानौ इयामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”

२० इदं श्वभ्यः ।

“देवा मनुष्याः पितरो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ।

“प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नामिच्छन्ति मयाऽद्य दत्तम् ॥”

इदं देवादिभ्यः ।

“विपीलिकाः कीटपतङ्गिकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्धाः ।

२५ “तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥”

इदं विपीलिकादिभ्यः ।

इति काकादिबलीन्बहिर्दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्यातिथिप्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभि
रभ्यर्च्यार्चिं परिविष्य ‘हन्त तेऽन्नमिदं मनुष्याय’ इति संकल्प्य दद्यात् । इति दिक् ।

॥ इति कात्यायानां वैश्वदेवः ॥ इति पञ्चमहायज्ञाः ॥

अथ भोजनम्

व्यासः—

“पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चाद्रता मता ॥” इति ।

आश्वमेधिके

“आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः॥” इति । ५

बौधायनः “उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते ।

“चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥”

पैठीनसिः “सौवर्णे राजते ताप्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भाजने भोजनं कुर्वन्त्रिरात्रफलमश्नुते ॥”

“एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥” इति ।

पद्मपलाशपत्रग्रहणं गृहस्थभिन्नपरम् ।

१०

“ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले ।

“पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । ब्रह्मचारियतीनां तु चान्द्रायणफलं भवेत् ॥”

इति वृद्धमनुव्यासोक्तेरिति मदनादयः । पलाशो वल्लीपलाश इति स्मृत्यर्थसारे । कांस्यपात्रं गृहिमात्रपरम् ।

“ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यती च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥” १५

इति प्रचेतस उक्तेः । पात्रं प्राणाहुतिग्रहणोत्तरं यन्त्रादौ स्थाप्यम् ।

“न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्रर्थे तु न चोद्धरेत् ॥”

इति व्यासोक्तेः । न्यस्तपात्रः भूमिन्यस्तपात्रः । उद्धृत्य यन्त्रादौ स्थाप्य । पित्रर्थे श्राद्धे भूमितो नोद्धरेदित्यर्थ इति मदनादयः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे “पित्र्ये कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥” इति ।

२०

तत्रैव

“अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् ॥” इति ।

गोभिलः—‘अथातः प्राणाहुतिकल्पः व्याहृतिमिर्गायत्र्याऽभिमन्त्र्य ‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि’ इति सायं । ‘सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि’ इति प्रातः’ इत्यादि । तदनन्तरं कृत्यमुक्तं भविष्यत्पुराणे

२५

“भोजनात्किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् । दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् ॥

“यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृणोपहतात्मनाम् । प्रेतानां तृप्तयेऽक्षय्यामिदमस्तु यथासुखम् ॥” इति ।

तदनन्तरं कृत्यमाह याज्ञवल्क्यः (आचारे १०६)

“अपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादध्रता तथा । अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजातिनां ॥” इति ।
कौर्मे (उत्तरार्द्धे अ. १९।५) “अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियां चरेत् ॥” इति ।

शौनकः

“स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राश्च वायवः । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलम्बा प्राणाहुतिर्भवेत् ॥

५ “मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयात्ततः ॥

“तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयाद्धविः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ॥

“जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥” इति ॥

जिह्वाग्रसने च विशेष उक्त आश्वमेधिके

“यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप । तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ॥” इति ।

१० विष्णुपुराणे (तृतीयांशे अ. ११, ८३, ८४)

“अश्रीयात्तन्मना भूत्वा भुञ्जीत मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

“प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति ॥”

आपस्तम्बः (२।९।१३)

“अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥” इति ॥

१५ वृद्धमनुः

“पीत्वाऽपोशानमश्रीयात्प्रात्रदत्तमगर्हितम् । भार्याभूतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्ततः ॥” इति ।

पुलस्त्यः

“भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्ष्मीरमध्वपः ॥” इति ।

पललं तिलमुद्गमिश्र ओदनः ।

२० मनुः

“सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥” इति ॥

अत्र पूर्वार्धे कालद्वयविशिष्टभोजनक्रियाया एव नियमविधेः । “षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ॥” इतिवत् ।

“अतः सत्यां बुभुक्षायां सति चाग्ने भोजनमकुर्वन् प्रत्यवैतीति” विज्ञानेश्वरः । “सायं-
२५ प्रातरेवेति कालान्तरपरिसंख्येति ह्रस्वदत्तः । इयं च तदुपपत्तिः । नेयं त्रिदोषा कालान्तरस्य विध्यप्राप्तत्वेन शास्त्रप्राप्तबाधरूपदोषाभावात् । पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्रेव शशादिभिन्नश्वादि-
पञ्चनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वेन तद्बाधेऽपि दोषाभावः । स्वार्थहानिपरार्थकल्पनादोषद्वयवती लक्षणा तु नान्तरेत्याद्येकवाक्यतानुरोधेनाङ्गीकार्या । सोढा च ‘जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्निमा-
दधीत’ इत्यत्र वयोविशेषस्य ‘अर्धमन्तर्वेदि’ मिनोत्यर्थं बहिर्वेदि’ इत्यत्र च संधिदेशस्य
३० लक्षणा वाक्यभेदाभिया तत्र तत्र तन्त्रे । सायंप्रातर्भुञ्जीतेवेति नियमविधौ हि मध्येऽपि भोजनस्य

प्राप्तत्वेन तन्निषेधार्थं नान्तरेत्यादि पृथग्वाक्यं स्यादिति । अहं तु ब्रुवे—नान्तरेत्यादिकमेव विधिप्रत्यययुक्तत्वादन्तरालकालनिषेधकम् । पूर्वार्धं त्वर्थवादोऽन्त्यपादश्च । तद्गतावेव सायंप्रातःशब्दावन्तराशब्दार्थनिरूपकौ ‘संदिग्धेषु वाक्यशेषात्’ इति न्यायात् ‘जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति’ इत्यत्रेवान्तराशब्दार्थस्य पुरोडाशाविति । एवं च सायंप्रातःपदयो रान्निमध्याह्नलक्षणाऽपि युक्ता ।

“उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाऽग्निं समुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥”

‘मध्यंदिनो मनुष्याणां’ ‘मध्यंदिने मनुष्या अशनमभ्यवहरन्ति’ इत्यादिवाक्य-प्राप्तानुवादत्वात् । पूर्वमतद्वये तु विधौ लक्षणातिक्लिष्टेति दिक् ।

भोजने च पञ्चग्रासभक्षणान्तं मौननियमः ततस्त्वानियमः ।

“पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥” इति । वृद्धमनूक्तेः । पुराणे

“स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥” इति ।

अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये स्मृतिरत्नावल्याम्

“यवीयान्सपिता यश्च भुक्त्वा श्राद्धिकभोजनम् । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्र नासौ मौनं समाचरेत् ॥” इति ।

“मौनी वाप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः । भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि वापयेत् ॥” इति ।

न प्रकिरेदित्यर्थः ।

पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥” इति ।

स एव “दर्व्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि तु ।” तथा

“उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति । स भूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः ॥” इति ।

शातातपः

“हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा । मृतिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतम् ॥” इति । २०

आश्वमेधिके

“उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो नैव पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥

“केशकीटावपन्नं च मुसमारुतवीजितम् । अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥”

शातातपः

“अग्न्यासनोपविष्टश्च यो मुक्ते प्रथमं द्विजः । बहूनां पश्यतां सोऽज्ञाः पङ्क्त्या हरति किंलिषम् ॥” २५

गोभिलः

“एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं नाश्रीयुरितिरेऽप्यनु ॥

“मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तप्तसातपनं चरेत् ।

“भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते ॥” इति ।

इदं च गुरुभिन्ने आचान्ते उत्थिते वा बोध्यम् । तदाहोशनाः—“अगुरुभिराचम-
नोत्थानं चेति” । पङ्क्तिस्थानां भोजननिषेधकप्रयोजकमिति शेषः । अयं च निषेधो युगान्तरपरः ।
‘उच्छिष्टस्यापि वर्जनम्’ इति कलिनिषिद्धेषु पाठादिति केचित् । तन्न, एकस्मिन्नुत्थितेऽ-
पीतरपात्रस्थास्योच्छिष्टत्वाभावेन तद्वर्जनाप्रसक्तेः । वस्तुतस्तु उच्छिष्टस्यापवर्जनमिति
५ पाठः । तदर्थस्तु अपवर्जनं दानम् । तंतु “ब्राह्मणायोदङ्कुच्छिष्टं प्रयच्छेत्” इति मधुपर्के
प्रसक्तं कलौ निषिध्यते । निरणायि चेदं भ्रातृचरणैः कलिवर्ज्याविवेके ।

बृहस्पतिः

“न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥” इति ।

आदित्यपुराणे

१० “नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्ध्वा शिष्टं न संत्यजेत् । शूद्रमुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्गण्डस्थितं त्वपि ॥”

ब्रह्मपुराणे

“यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यच्च फूत्कारसंयुतम् । प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

“नाजीर्णे भोजनं कुर्यात्कुर्यान्नातिबुभुक्षितः । नार्द्रवासा नार्द्रशिरा देवालयागतोऽथ वा ॥

“न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमात्र । न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकुतभाजनः ॥

१५ “ग्रासशेषं न चाश्नीयात्पीतशेषं पिबेन्न च । शाकमूलफलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥

“बहूनां भुञ्जतां मध्ये नाश्नीयाच्च त्वरान्वितः । वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टश्च क्वचिद्व्रजेत् ॥”

वृद्धमनुः

“न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥

“पिबतो यत्पतेत्तोयं भाजने सुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

२० “पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् । पिबेद्यदि हि तत्तोयं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥” इति ।

कौर्मै (उत्तरार्द्धे अ. १९।२०।२१।२२ ।)

“नार्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् । न मिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु ॥

“नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्धानं स्पृशन्नपि । न ब्रह्म कीर्तयन्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ।

“नाङ्गारे न च नाकाशे न च देवालयदिषु ॥” इति ।

२५ भार्ययेति सहयोगे तृतीया ।

शातातपः “उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥”

अत्रिः “तोयं पाणिनस्वस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत्क्वचित् । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥”

याज्ञवल्क्यः (आचारे १७०)

“संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औद्भ्रमेकशफं स्त्रैणमारण्यकमयाविकम् ॥” इति ।

औष्ट्रमिति विकारमात्रे तद्धितः । तेनोष्ट्रसंबन्धि मांसाद्यपि निषिद्धम् ।

गौतमः (अ. १७ सू. २२-२६) 'गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतकेऽजामहिष्योश्च नित्यमा-
विक्रमपेयमौष्ट्रमैकशफं च स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां विवत्सायाश्च' इति । अत्र विवत्साया गोरेव
वर्ज्यं न महिष्यादेरपि गोत्वसमवायिवयोविशेषस्यैव वत्सपदशक्यत्वेन महिष्यादेरपत्ये तदप्रसक्तेः ।
एतेन 'विवत्सागवादिः' इति हरदत्तीयमादिपरं परास्तम् । स्यन्दिनी प्रसवस्तनी । यमसूर्यमल- ५
जननी । संधिनी सगर्भा । सायं प्रातर्वातिक्रम्य या दुग्धे सा वा योजितान्यवत्सा. वा ।
अन्त्यव्याख्याने विवत्सापदं पुनरुक्तमिति केचित् तन्न । तदर्थयोः परस्परव्याभिचारात् । विज्ञा-
नेश्वरोऽप्येवमेवाभिप्रेति ।

श्लोकगौतमः

“कलहभ्रमणग्रावचक्रस्योलूखलस्य च । एतेषां निनदो यावत्तावत्कालमभोजनम् ॥” १०

कात्यायनः

“चण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः । भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥”

बृहस्पतिः

“अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

“एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्ग्रात्मनाम् । सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥” १५

“अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च । द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥” इति ।

पराशरः (१।५९)

“यो वेष्टिताशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । वामपादकरः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥” इति ।

वामपादे करो यस्येत्यर्थः । स्थित्वाऽनुपविश्य ।

मनुः (अ. २ श्लो. ५२)

२०

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥” इति
दक्षिणामुखभोजननिषेधस्तु नित्यभोजनपरः ।

अथ भोजनोत्तराङ्गानि ।

देवलः

“भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किञ्चिदाचमत् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥” इति । २५

तत्र मन्त्रः

“रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्बुदानिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥” इति ।

व्यासः—‘ततस्तुतः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधि-
वदाचमेत्’ इति ।

श्लोकगौतमः

“गण्डूषस्याथ समये तर्जन्या वक्रचालनम् । कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत् ॥” इति ।
तथा “तस्मिन्नाचमनं कुर्याद्यत्र भाण्डेऽथ भुक्तवान् ।
“यद्युत्तिष्ठति नाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः । स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत् ॥” इति ।

५ व्यासः

“हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः । स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानं चैव घातयेत् ॥” इति ।
कौर्मै (उत्तरार्द्धे अ. १९, ९।१०।११।१२।१३)

“आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः । द्रुपदां वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥

“प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेद्धृदयं ततः । आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ॥

१० “निःस्त्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः । हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ॥

“अष्टाक्षरेण स्वात्मानं योजयेत् ब्रह्मणेति हि । सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ॥

“योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः पदम् ॥” इति ।

विष्णुपुराणे (तृतीयांशे अ. ११, ९३९४)

“विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा । सत्येन तेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

१५ “इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥” इति ।
अत्रिः

“आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥

“भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥” इति ।

मार्कण्डेयः “भूथोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।” इति ।

२० वसिष्ठः

“सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद् बुधः ॥

“एकपूगं सुस्वारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥

“पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्निं पापसंभवः । जीर्णपर्णं क्षिपेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

“तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः । जीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं स्वादयेद् बुधः ॥” इति रविः ।

२९

अथ भोजनोत्तरं कृत्यम् ।

दक्षः “इतिहासपुराणार्थैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसंध्या ततः पुनः ॥”

यमः “खेरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् । सायंसंध्यामुपास्याथ कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥”

दीपकालः ।

संग्रहे

३० “खेरस्तं समारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

“आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदो दक्षिणामुखः ॥”

१ द-भ्यते हृदं ततः ।

संध्यावन्दनं पूर्वमुक्तं । तत्र विशेषमाह व्यासः

“ जपेद्धारुणमन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान् । चतुर्मन्त्रान्विशेषज्ञः संध्याफलमवाप्नुयात् ॥ ”

संध्यावन्दनाकरणे जमदग्निः

“ एकाहं चाप्यतिक्रम्य संध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्याश्वायुतं जपेत् ॥

“ द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रात्परतश्चेत्स्याच्छूद्र एव न संशयः ॥ ” ५

कालातिक्रमे पारिजाते गौतमः

“ संध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः संध्यां समाचरेत् ॥ ” इति ।

वासिष्ठस्तु

“ कालातिक्रमणे चैव त्रिसंध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृतिसंपुटम् ॥ ”

यमस्तु

१०

“ प्राणायामत्रयं प्रातः संगवे त्रिगुणं चरेत् । मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ॥

“ सायाह्ने पञ्चगुणकं संध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

“ यदादीध्येति मन्त्रं वै सप्तवारं जपेद्यदि । अकाले कुर्वतः कर्म काले काले कृतानि तु ॥ ”

भवन्तीति शेषः । श्राद्धभोजने तु गर्गः

“ दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धमुक् द्विजः । ततः संध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम् ॥ ” १५

इदं तु संध्याधिकारार्थं न तु श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तमिति नृसिंहः । प्रायश्चित्तमेवेत्यन्ये ।

तत्तु गुरुप्रायश्चित्तान्तराशक्ताविति ।

अथ सायंहोमकालः ।

कात्यायनः

“ सूर्येऽस्तशैलं संप्राप्ते षड्भिः षड्भिरिहाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासां च दर्शनात् ॥ ” २०

तथा

“ यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्युक्षाणि सर्वतः । न च लोहितमायाति तावत्सायं च हूयते ॥ ” इति ।

अथ स्वापः ।

गार्ग्यः

“ शुचिदेशं विविकं तु गोमयेनोपलेपयेत् । वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः ॥

२५

“ मङ्गल्यं पूर्णकुम्भं च शिरःस्थाने निधापयेत् । आधौतशुष्कपादस्तु स्वाचान्तः शयने शुचौ ॥

“ अभीष्टदेवतां स्मृत्वा संविशेन्मङ्गलध्वनौ । रात्रिसूक्तं जपेद्वात्रौ रात्रिक्षामो भवेन्नरः ॥ ”

क्षामः शान्तः ।

तथा

“ पूर्वरात्रे व्यतीते तु स गच्छेद्रतिमन्दिरम् । पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पञ्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥

३०

“ धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च शुभावहम् ॥ ”

अथ स्त्रीकृत्यम् ।

“ भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् । ”

अथ रतिः ।

“ संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्याजङ्घे प्रसारयेत् । योनिं स्पृष्ट्वा जपेत्सूक्तं “विष्णुर्योनिं” प्रजापतेः ।

५ “ रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं बिभर्ति सा ॥ ” इति ।

याज्ञवल्क्यः (आ० ७९)

“ षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

“ यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥ ” इति ।

कौर्भे

१० “ ऋतुकालाभिगामित्वं स्वदारेषु रतात्मनः । पर्ववर्ज्यं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ ” इति ।

एवंप्रकारेण गच्छतः श्राद्धादौ न ब्रह्मचर्यक्षतिदोष इति मिताक्षरायाम् । पञ्चदशदिनपर्यन्तं गमनाभावेऽन्त्यादिने च श्राद्धप्रसक्तौ तद्दिने गच्छतो दोषाभावपरमिति हेमाद्रिः । प्रमाणं त्वत्र चिन्त्यम् ।

मनुः (अ० ३।४७)

१५ “ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ” इति ।

तथा “ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा तु वारुणीमिश्र मार्जयेत् ॥ ”

मनुः (अ. ४।१२८)

“ अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ ” इति ।

२० तथा

“ स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्पश्चाद्वास्यशृङ्गारभाषणात् । स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वतुसंगमात् ॥ ” इति ।

तथा (अ. ५।१४३)

“ ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अतृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरिषवत् ॥ ” इति ।

विष्णुः (तृतीयांशे अ. गु. १०७)

२५ “ कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही । गच्छेच्छय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ ” इति ।

गच्छेच्छय्यां शयनार्थमित्यर्थः । शयने विधिमाह हारीतः— ‘ सुप्रक्षालितचरणः सर्वतो रक्षां कृत्वोदकपूर्णकटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहताम् “ सूत्रामाण ” मिति पठन् शय्यामाधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘ सर्पापसर्प भद्रं ते ’ इत्येतत् श्लोकद्वयं जप्त्वेष्टदेवतास्मरणं कृत्वा सभाधिमाम्नायान्यांश्च वैदिकान्मन्त्रान्सावित्रीं जप्त्वा मङ्गलं शुचिं

३० शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत् ’ इति ।

विष्णुपुराणे

“ रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्नाशि ॥ ” इति ।

सुखशायिनो देवा गोभिलेन प्रदर्शिताः

“अगास्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥” इति ।

दाक्षिणाशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च विष्णुपुराणे (तृतीयांशे अ. ११।१०९)

“प्राञ्च्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवानृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥” इति ।

हारीतोऽपि—‘न तिर्यगुदक्प्रत्यक्शिराः कोणशिराः पश्चिमशिरा उत्तरशिराश्च’ इति । ५

दिग्विशेषेण फलविशेष उक्तो मार्कण्डेये

“प्राक्शिरः शयने विद्याद्धनमायुश्च दाक्षिणे । पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिमृत्युरथोत्तरे ॥”

स्थलविशेषे दिग्विशेषमाह गार्ग्यः

“स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुर्ये दक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥” इति ।

तथा

“यानि कानि च पुष्पाणि यत्किञ्चिदनुलेपनम् । अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥”

शयने वर्ज्यस्थानान्याह मार्कण्डेयः

“शून्यालये स्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवालये वापि मातृवेदमनि न स्वपेत् ॥

“न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । कुलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुषु ॥

“न स्वपेच्च तथा दर्भे विना दीक्षां कथंचन । धान्यगोधनविप्राणां गुरूणां च तथोपरि ॥” इति । १५

“नाकाशे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥” इति ।

निषिद्धशय्योक्ता विष्णुपुराणे (तृतीयांशे अ. ११।१०८)

“न विशालां न वा भग्नां नासमां मलिनां तथा । न च दन्तमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥”

न तु जन्तुमयीमित्यपि कचित्पाठः । दन्तमयीं मृतहस्तीदन्तमयीमित्यर्थः ।

तथा च तत्रैव

“मृतदन्तमये विद्युद्गधे दर्भे पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥

“पञ्चदारूणि चोक्तानि चूतजम्बूदमास्तथा । अश्मपीठोत्थिताश्चैव घटसिक्ततरूस्तथा ॥

“करिभग्नकृते चैव न शयीत कचिन्नरः ॥” इति ।

स्वापकालमाह दक्षः

“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासे न योजयेत् । यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥” इति । २५

तथा

“निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्यजेत् । पर्यङ्कात्प्रमदां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥”

॥ इति शयनविधिः ॥

यदेतदुक्तमाह्निकमेतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः कौर्मे (उत्तरार्द्धे अ. १९, ३०, ३१, ३२)

“इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्त्यहनि वै द्विजाः । ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥” इति । ३०

“नास्तिकयादथवाऽऽलस्याद्वाह्मणो न करोति यः । स याति नरकान्धोराङ्काकयोनौ च जायते ॥

“नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् । तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥” इति ।

स्वप्नफलानि ।

अथ रात्रौ स्वप्नफलनिर्णयः । तत्रादौ स्वप्नदर्शनावस्थामाह वैद्यः

“ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा । विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ ”

स च स्वप्नो द्विविधः । इष्टफलोऽनिष्टफलश्चेति । तत्र सामान्यत इष्टफलो यथा

“ नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनं तथा । भास्करोदयनं चैव प्रज्वलन्तं हुताशनम् ॥

५ “ ग्रहनक्षत्रताराणां चन्द्रमण्डलदर्शनम् । हर्म्यस्यारोहणं चैव प्रासादाशिरसोऽपि वा ।

“ एवमादीनि संदृश्य नरः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

“ स्वप्ने तु मंदिरापानं वसामांसस्य भक्षणम् । किमिविष्ठानुलेपं च रुधिरणाभिषेचनम् ॥

“ भोजनं दधिभक्तस्य श्वेतवस्त्रानुलेपनम् । रत्नान्याभरणादीनि स्वप्ने दृष्ट्वा प्रसिध्यति ॥

“ देवविप्रध्वजच्छत्रतुषपङ्कजपार्थिवान् । शुक्लपुष्पाम्बरधरान्प्रशस्ताभरणाङ्कनाः ॥

१० “ वृषभपर्वतक्षीरफलिवृक्षाधिरोहणम् । दर्पणामिषमाल्यामिस्तरणं च महाम्भसाम् ॥

“ दृष्ट्वा स्वप्नेऽर्थलाभः स्याद्वाधिमुक्तश्च जायते ॥ ” इति ।

सामान्यतोऽनिष्टफलो यथा

“ यूपार्किशुकवल्मीकपारिभद्राधिरोहणम् । तैलकार्पासपिण्याकलोहावाप्तिर्विपत्तये ॥

“ विवाहकरणं स्वप्ने रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् । श्लोत्रसाहरणं नेष्टं पक्वमांसस्य भोजनम् ॥ ” इति ।

१५ तदेवं द्विविधस्यापि स्वप्नस्य दर्शनकालभेदेन फलभेदः स्वप्नाध्याये

“ स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः । द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्त्रियामके ॥

“ चतुर्थयामे यः स्वप्नो मासेन फलदः स्मृतः ।

“ अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् । गोविसर्जनवेलायां सद्य एव फलं भवेत् ॥ ” इति । ”

अथ विशेषत इष्टफलाः स्वप्नाः

२० “ यस्तु पश्यति वै स्वप्ने राजानं कुञ्जरं हयम् । सुवर्णं वृषभं गां वा कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥

“ आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रसादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।

“ विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं वा स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥

“ क्षीरिणं फलिनं वृक्षमेकाकी योऽधिरोहति । तत्रस्थः स विबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥

“ यस्य श्वेतेन सर्पेण ग्रस्यते दक्षिणः करः । सहस्रलामस्तस्य स्यादपूर्णे दशमे दिने ॥

२५ “ उरगो वृश्चिको वाऽपि जले ग्रसति यं नरम् । विजयं चार्थसिद्धिं च पुत्रं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

“ प्रासादं शैलमारुह्य समुद्रं तरते नरः । अपि दासकुले जातो राजा भवति वै ध्रुवम् ॥

“ यस्तु मध्ये तडागस्य भुङ्क्ते च घृतपायसम् । अखण्डपुष्करे पत्रे तं विद्यात्प्राथिवीपातिम् ॥

“ बलाकां कुक्कुटीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा यः प्रतिबुध्यति । कुलजां लभते कन्यां भार्यां स प्रियवादिनीम् ॥

“ निगडैर्वध्यते यस्तु बाहुपाशेन वा पुनः । पुत्रो वा जायते तस्य धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥

३० “ आसने शयने याने शरीरे वाहने गृहे । ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥

१ फ-ड-वस्त्रविधारणम् । १ ग-गुण । २ फ-ड-य प्ररोहतिः ब-अ-ई-र-प्रयच्छति ।

- “ आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति । व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् ॥
 “ रुधिरं पिबति स्वप्ने सुरां वापि तथा नरः । ब्राह्मणो लभते विद्यामितरो लभते धनम् ॥
 “ शुक्लाम्बरधरा नारी शुक्लगन्धानुलेपना । अवगूहति यं स्वप्ने श्रियं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
 “ पादुकोपानहौ छत्रं लब्ध्वा यः प्रतिबुध्यते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णं साध्वन्नं तस्य निर्दिशेत् ॥
 “ रथं गोवृषसंयुक्तमेकाकी यः प्ररोहति । तत्रस्थः स विबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥ ५
 “ दाधिलाभे भवेदर्थो घृतलाभे ध्रुवं यशः । घृताशने ध्रुवः क्लेशो यशस्तु दधिभक्षणे ॥
 “ आन्त्रैस्तु वेष्टितो यो वै नगरेऽपि गृहेऽपि वा । गृहे माण्डलिको राजा नगरे पार्थिवो भवेत् ॥
 “ मानुषाणि च मांसानि स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति । हरितानि तु पक्वानि शृणु तस्य च यत्फलम् ॥
 “ पद्भक्षणे शतं लाभः सहस्रं बाहुभक्षणे । राज्यं शतसहस्रं वा भवेद्वै शीर्षभक्षणे ॥
 “ सर्वाणि शुक्लान्यपि शोभनानि कार्पासतक्रोर्दनभस्मवर्ज्यम् । १०
 “ सर्वाणि कृष्णान्यतिनिन्दितानि गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्ज्यम् ॥
 “ क्षीरं पिबति यः स्वप्ने सफेनं दोहने कृते । सोमपानं भवेत्तस्य भुक्त्वा भोगानशेषतः ॥
 “ दधि दृष्ट्वा भवेत्प्रीतिर्गोधूमैश्च धनागमः । यवाद्यज्ञागमं विन्याह्नाभं सिद्धार्थकादपि ॥
 “ नागपत्रं लभेत् स्वप्ने कर्पूरमगरुं तथा । चन्दनं पाण्डुरं पुष्पं तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥” इति ।

॥ इति विशेषत इष्टफलाः स्वप्नाः ॥

१५

अथ विशेषतोऽनिष्टफलाः स्वप्नाः । तत्र शौनकः

- “ अथ स्वप्नानि वक्ष्यन्ते दुर्निमित्तान्द्रुतानि तु । आदित्यं वाऽथ चन्द्रं वा विगतच्छविकं तथा ॥
 “ पतन्तं वाऽथ नक्षत्रं तारकादींश्च वा यदि । वीक्षेत मानवः स्वप्ने मरणं शोकमाप्नुयात् ॥”

स्वप्नाध्याये

२०

- “ अशोकं करवीरं वा पलाशं वाऽथ पुष्पितम् । स्वप्नान्ते यस्तु पश्येत नरः शोकमवाप्नुयात् ॥
 “ नावमारोहयेद्यस्तु नदीनां च समुत्तरे । प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रं च पुनरागमम् ॥
 “ रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना । अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
 “ तैलेनाभ्यक्तकायस्तु पयसा तु घृतेन वा । स्नेहेन वा तथान्येन व्याधिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
 “ केशा यस्य विशीर्यन्ते यदि दन्ताः पतन्ति वा । अर्थनाशो भवेत्तस्य पुत्रो वा यदि नश्यति ॥ २५
 “ खरोष्ट्रमाहिषरथमेकाकी यः प्ररोहति । तत्रस्थः स तु बुध्येत मृत्युं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥
 “ कर्णनासाकरादीनां छेदनं पङ्कजजनम् । पतनं दन्तकेशानां पक्वमांसस्य भक्षणम् ॥
 “ खरोष्ट्रमाहिषं यानं तैलाभ्यङ्गं च मृत्यवे ॥”

इति विशेषतोऽनिष्टफलाः स्वप्नाः ।

॥ इति स्वप्नफलनिर्णयः ॥

३०

स्वस्थारिष्टानि ।

अथ स्वस्थारिष्टानि

- “ अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 “ देहेऽप्यरुन्धती जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते । भ्रुवोर्मध्यगतं मध्यं तारका मातृमण्डलम् ॥
 ५ “ आकीर्णश्रवणे यस्य न घोषं शृणुयात्तथा । नभोमन्दाकिनीमिन्द्रोच्छायां नेक्षेद्भूतायुषः ॥
 “ पांसुपङ्कादिषु न्यस्तं खण्डं यस्य पदं भवेत् । पुरतः पृष्ठतोऽवाऽपि सोऽष्टौ मासान्न जीवति ॥
 “ स्नानाम्बुलितगात्रस्य यस्यास्यं प्राक् प्रशुष्यति । गात्रेष्वार्देषु सर्वेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ”

दुःस्वप्नशान्तिः ।

अथ दुःस्वप्नशान्तिमाह शौनकः

- १० “ एवमादीनि चान्यानि श्रुत्युक्तानि बहूनि च । स्वप्नोत्पातानि चैतेषां कालरात्र्यधिदेवता ॥
 “ पूजाविधानं पूर्वोक्तं कुर्यादत्रापि यत्नतः । ”
 पूर्वोक्तमिति रात्रिसूक्तकल्पवदित्यर्थः । रात्रिसूक्तकल्पश्च ग्रन्थगौरवभयाच्च लिखितः ॥
 “ होमे कुर्यात्प्रयत्नेन रात्रावेव द्विजोत्तमः । उक्तेनैव विधानेन सघृतं पायसं हुनेत् ॥ ”
 उक्तेन विधानेनेति स्वगृह्योक्तविधानेनेत्यर्थः ।
 १५ “ प्रत्युच्चं पायसं हुत्वा रात्रिव्यस्यदिति क्रमात् । अष्टोत्तरशतं हुत्वा सूक्तेनानेन वित्तमः ॥ ”
 “ स्वप्नाधिपतिमन्त्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ ” स्वप्नाधिपतिमन्त्रेण कालरात्रनाममन्त्रेणेत्यर्थः ।
 “ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् । पूर्वोक्तमभिषेकं यत्तदत्रापि विधीयते ॥ ”
 पूर्वोक्तं ग्रहयज्ञोक्तमित्यर्थः ।
 “ गुरवे दक्षिणां दद्याद्वस्त्रहेमपशूनपि । यद्यस्ति दक्षिणाभावोऽप्यशक्तो होमकर्मणि ॥
 २० “ हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्तदानीमेव वा बुधः । वस्त्रकुम्भादि सकलं तद्धोत्रे प्रतिपादयेत् ॥
 “ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या सुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्च पायसाद्यैश्च रत्नानि सुबहूनि च ॥
 “ अनेन विधिना यस्तु शान्तिं कुर्वीत शक्तितः । तस्य वर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशयः ॥ ” इति ।
 चर्मण्वतीतराणि जाशुभसंगमस्य सान्निध्यभाजि कृतिशालिनि मध्यदेशे ।
 ख्याता भरेह नगरी भुवि तत्र राजा राजीवल्लोचनरतो भगवन्तदेवः ॥
 इति श्रीसैंगरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवोद्योजितेन मीमांसापारावार-
 पारीणधुरीणभट्टगङ्करभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे
 आचारमयूखो द्वितीयः समाप्तः ।

१ फ-ड-व; अ-इति श्रीमीमांसाऽपारावासीण—मयूखः । श्री सवेत् १७७९ ना वर्षे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे एकादश्यां तिथौ । भौमवासरे अथेह श्री सूर्यपुरवास्तव्यब्राह्मणसारस्वतज्ञातयिभट्टदामोदरसुतभट्ट-नारायणात्मजेन भट्टकेशवजीलिखितम् ।

(१) ऋष्याङ्गुतवचनानामकारादिवर्णतः

सूची

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
अगस्त्यसंहिता		क्षारलवणहोमो (२।६।१४-१६)	५२
केशवायैस्त्रिभिः	१८	न च सोपानत्को (१।३०।१८)	८
अग्निः		न वर्षाधारास्वाचमिन् (१।१५।४५)	१७
जलाभावे महामार्गे	४६	घृत्रपुरीषान् (१।५।१५-३३)	१२
संख्याकालः प्रागुदयात्	४०	स्वप्ने क्षवथौ (१।५।१६।१४-१५)	"
अर्चनदीपः		आपस्तंबस्मृतिः	
सोमसूर्याग्निरूपाः स्युः	२४	तस्मादेमित्युदाहृत्य (धर्मप्रकाशे)	३
अत्रिः		प्रणवोच्चारणाच्चैव	६५
• आचान्तोऽप्यङ्गुचिः	८४	संख्यार्थे भोजनार्थे वा (आचारप्रदीपे)	१६
तोयं पाणिनखस्पृष्टं	८२	श्लोकापस्तंबः	
पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक्	५२	भूमौ निक्षिप्य तद्व्यं	१३
ब्रह्मयज्ञे जये चैव	२३	आरण्यकम्	
मुखे पर्युषिते नित्यं	१९	यच्छरीरं सा पृथ्वी	४७
रात्रौ स्नानं यदि	३३	आश्वमेधिकम्	
संख्यात्रयं तु कर्तव्यं	३९	आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत	७९
अपरार्कः		उदक्यामपि चण्डालं	८२
नीवीमध्ये तु ये दर्भाः	८	यथा रथं न जानाति	८०
आचार्यः		आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्	
अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः	१९	अथ तीरमेत्य (१।९)	२८
कुर्याद्वादश गण्डूषान्	१७	अथ मध्यादिने (१।१०)	५०
कोविदारैर्गुदाश्चैव	२१	अथ स्नानविधिः (१।९)	२९
नादण्डं न त्वचाहीनं	२१	अथाचमनोदकं (१।३)	४१
प्रातः स्नातुमशक्तस्तु	३६	अथाचम्य दर्भपाणिः (१।५)	४३
वैष्णवैर्वारुणैः सौरेः	४७	अथास्य शेषेण (२।१०)	७७
समुद्रे पर्वसु स्नायात्	३१	जातवेदसे सुनवाम सोमं (१।७)	४६
हैमेन सर्वदा (पारिजाते)	२४	तदुदकमवीक्षमाणो (१।४)	४३
आचारप्रदीपः		शाकं वा यदि वा पत्रं	५२
संध्ययोरुभयोः (अंगिराः)	८	शुचौ देशे (१।५)	४४
संख्यार्थे (आपस्तंबः)	१६	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	
आचारादर्शः		अथ बलिहरणं (१।२।३-१०)	७५
मार्जारं रजकं (संवर्तः)	१२	अथातः पञ्चमहायज्ञाः (३।१।४)	५०
आपस्तम्बः (१) सूत्राणि		अथ सायंप्रातः (१।२।१-३)	५१।७५
अस्तमिते (१।३।१३)	८	तस्य द्वावनव्यायौ (३।५।४)	५१
अष्टौ ग्रासा (२।९।१३)	८०	तानेतान्यज्ञान् ! (३।१।४)	"

देवतास्तर्ययति (३।४।१-५)
 न सोमेन
 स यदि तिष्ठन् (३।५।६।७)
 स यावन्मन्येत (३।४।३।)
 संगवान्तः प्रातः
 स्वधापितृभ्यः (१।२।११)
 स्वयं पत्न्यपि (१।८।१)

आश्वलायनस्मृतिः

अग्रधिकं च हैमं च
 अविमक्ता विमक्ताश्च
 अपामार्गे सर्वसिद्धिः
 जलैः शुद्धैः पिबेत्
 ऋग्भिश्चतसृभिः
 ततस्तिष्ठज्वलं
 नांगुलीभिश्च
 प्रातरेव द्विरावृत्त्या
 मासिकं पार्वणं
 लिंगशौचं पुरा कार्यं
 वसतामेकपाकेन
 शिवकेशवयोरंगान्
 स गृह्यविधिना कृत्वा

अंगिराः

संध्ययोरुभयोरर्जाप्ये
 आहारं तु रहः
 उत्थाय पश्चिमे
 कृत्वा यज्ञोपवीतं तु
 पतितान्त्यजपाखण्डि
 प्रक्षाल्य भक्षयेत्
 प्रथमा प्रसृति ज्ञेया
 मृत्रोत्सर्गं द्विजः कृत्वा
 संध्ययोरुभयोः काले

उशनाः

अगुरुभिराचमनोत्थानं
 द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा
 माधमज्जनमात्रा

कारिकौशनाः

ऋग्विधानम्
 अग्निमीदं जपेत्सूक्तं

पृष्ठ.

५३ आग्नेयं सूक्तमाद्यं तु
 १५ नवप्रणवयुक्तेन
 ५३ ऋग्यजुः
 ५३ धाराशौचं न-कर्तव्यं
 ४८ ऋक्संहितां
 ७६ १।२।७
 ४८ १।२।११
 १।२।१४
 २४ १।२।१५
 ५१ १।२।१९
 २१ १।४।७
 १८ १।४।८
 ४६ १।६।१८
 ४३ १।७।७
 २२ १।८।६
 ५१ १।८।७
 ५१ २।२।२४
 १० ३।४।६
 ५१ ३।४।१२
 ३७ ३।७।१४
 ५२ ३।७।२४
 ३।८।१०
 ८ ४।२।१९
 ८ ४।४।३०
 ७ ५।२।२०
 ७ ५।४।१७
 २३ ५।५।११
 २२ ५।६।११
 ९ ७।१।१५
 १० ७।१।३९
 ८ ७।६।५
 ७।६।१२
 ८२ ७।६।१७
 २६ ७।६।१९
 १७ ७।६।२४
 ५४ ७।८।१२
 ७।८।१३
 ५३ ८।३।६

पृष्ठ.

५३
 ४१

१०

२६, २९, ३८

२९, ३०

३४

२६, २९, ३४, ४६

३४, ४६

३४, ३५, ४६

३४

३५

४६

२९

३४।४६

४७

४६

२९

४७

३४

३०

४७

२९, ३०

२९

३४

२६।२९

२९

४६

३४, ४१

३०

३५

३४

२६, ३०, ३४

४

२९

८१५।११

८१८।२८

८१८।४७

८१८।४८

कण्वः

आयतं पूर्वतः कृत्वा

कर्कः**कर्मप्रदीपः**

अग्न्यादिगौतमेनोक्तो

तथा च तैल्यन्त्रेषु

पित्र्यमन्त्रानुव्रवणे

यत्रोपदिश्यते कर्म

कालिनिषिद्धानि

उच्छिष्टस्यापि वर्जनम्

गोतृप्तिशिष्टे पयसि

कलिवर्ज्यनिर्णयः**कलिवर्ज्यविवेकः****कात्यायनगृह्यसूत्राणि**

आथातो नित्यस्नानम्

पंचमहायज्ञनिमित्तं

संकल्पं सूक्तपठनं

कात्यायनस्मृतिः

अनन्तर्गभिणं

अल्पत्वादोमकालस्य

असमक्षं तु दम्पत्योः

उपराने पितुः श्राद्धे

करेणोत्सृज्य सलिलं

चण्डालपतितोदक्या

नन्दासु च नवम्यां

पितृवंश्या मातृवंश्या

प्रणवो भुभुवः स्वं च

मासे नभस्यां

यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते

विहायाग्निं समार्यश्चेत्

श्राद्धे यज्ञे

श्रोत्रियं सुभगं गां च

सूर्येऽस्तशैलं संप्राप्ते

पृष्ठ.

३४

२२

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

काष्णजिनिः

देवतानामृषीणां च

कारिका

उदगिन्द्रबलेन्द्र

गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं

दर्भान् बहुन्धुचौ देशे

प्राचीनावीत्यथेदानीं

काशीखण्डं

आयुर्वलं यशो वर्चः

कृत्यमहार्णवः

लवणेन च सौभाग्यं

गंगावाक्यम्

नन्दिनी नलिनी सीता

गर्गः

कुशं काशं पलाशं च

चतुरङ्गुलमानं तु

दशकृत्वः पिवेदापो

पंचदश्यां चतुर्दश्यां

सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः

गार्ग्यः

कुर्यान्नैमित्तिकस्नानं

पूर्वरात्रे व्यतीते तु

शुचिदेशं विविक्तं तु

स्वग्रहे प्राक्शिराः शेते

गायत्रीकल्पः

पृथ्वि त्वया धृता लोका

गायत्रम्

गायत्र्या जलमादाय

गीता

यत्करोषि (१।२७)

गोमिलः

अथातः प्राणाहुतिकल्पः

आयातित्व्यनुवाक्यं

एकपंचत्युपविष्टानां

एववह्मो न भुंजीत

नान्तरीयैकदेशस्थे

सूर्येकस्मिन्काले

पृष्ठ.

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

३६

३७

३८

३९

४०

४१

४२

४३

४४

४५

४६

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

रजस्वला सूतिका च
रोमसंस्थांस्तिलान् कृत्वा

गौतमः

अपि वा गायत्रीं
गच्छतस्तिष्ठतो वापि
गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः
त्रिंशत्तुर्वा (१-३५, ३८)
दन्तश्लिष्टेषु दन्तवत् (१४१-४५)
रात्रावुदङ्मुखः (तिथितत्वे)
संध्याकाले त्वत्क्रान्ते

श्लोकगौतमः

कलहभ्रमणप्राव
गण्डूषस्याथ समये
तस्मिन्नाचमनं
यमो निहन्ता पितृधर्मराजो

चतुर्विंशतिमतम्

अलाभे येनकेनापि
अशक्तावशिरस्कं
आग्नेयं भस्मना स्नानं
इक्षुतपः फलं मूलं
चित्ति च चितिकाष्ठं च
स्नानमब्देवैतैर्मन्त्रै
स्नानादनन्तरं तावत्

चंद्रिका

दर्शं च पौर्णमासं च

चमत्कारचिन्तामणिः

नाचर्या गृहेऽस्मज्जा मूर्तिः

छंदोगपरिशिष्टम्

अंगुलांगुलिमानं
आसीन ऊर्ध्वः
दन्तान्प्रक्षाल्य
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा

छान्दोग्योपनिषत्

यदेव विद्यया करोति (१।१।१०)

जमदग्निः

एकाहं चाप्यतिक्रम्य

पृष्ठ.

२०

५५

४७

४५

८३

१५

१४

२

८५

जातूकर्ण्यः

परिधानाद्दहिः कक्षा

जाबालिः

निष्पीडितं धौतवस्त्रं

स्नात्वा निवस्य वस्त्रं च

तिथितत्वम्

अक्षादल्पपरिमाणं

यत्रैव भावस्तु

तैत्तिरीयं

उद्यन्तमस्तं

दक्षः

इतिहासपुराणाद्यैः

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता

चतुर्थे तु तथा भागे

तिष्ठोऽपाने दशैकस्मिन्

तृतीये च तथा भागे

द्वितीये च तथा भागे

प्रदोषपश्चिमौ यामौ

प्रातर्मध्यान्हयोः स्नानं

मातां पिता गुरुभार्या

रात्र्यन्तयामनाडी द्वे

लिंगे तु मृत् समाख्याता

शौचे यत्नः सदा कार्यः

षडन्या नखशुद्धौ

संध्याकर्मावसाने

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यं

समित्पुष्पकुशादीनां

स्नानादनन्तरं

दामोदरः

दुर्गापूजाधिकारः

देवलः

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः

एकां नदीं समासाद्य

एतेन विधिना श्राद्धं

धर्मविद्वक्षिणं हस्तं

पंचयज्ञविधानं

भवदोशौचमत्यर्थं

पृष्ठ.

२८

२८

२८

६९

२

३२

८४

४८

५०

९

४९

४९

८७

२९

४९

४०

९

१०

१०

४८

३९

४९

१२

७०

६१

१६

२६

५१

१०

५१

१४

भुक्तोच्छिष्टं समादाय	
भोजने दन्तलम्बादि	
मानुषास्थि वसा विष्टा	
येषु देशेषु यत्तोयं	
रेतोमूत्रशक्नुमोक्षे	
रौरवे पुण्यनिलये	
सोपानत्को जलस्थो वा	
स्वयंघौतेन कर्तव्या	
विष्मूत्रमाचरेन्नित्यं	
धर्मप्रकाशः	
आर्षे छन्दश्च (योगयाज्ञवल्क्यः)	
तस्मादोमित्युदाहृत्य (आपस्तम्बः)	
धर्मसारः	
अंगारवालुकपर्ण (प्रयोगपरिजाते)	
उत्तमा तारकोपेता	
उत्तमा सूर्यसहिता	
नन्दिकेश्वरः	
अथ भक्त्या शिवं पूज्य	
वृत्तिहः २९, ४०, ८५	
वृत्तिहतापनीयम्	
सावित्री प्रणवं	
नागदेवीयम्	
अन्नाद्यादाय व्युद्ध्यं	
चिरं दन्तेषु केशेषु	
त्रिभिः पर्युक्षणं कुर्यात् (शाठ्यायनिः)	
नारदः	
मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा	
शुचीनामशुचीनां तु (१७।४५-४६)	
नारायणः	
वारुणीभिरथादित्यं	
नारायणवृत्तिः	
पराशरः	
अस्पृश्यस्पर्शने जाते	
ततः प्रातः समुत्थाय	
नृष्णीमेवावगाहेत	
दद्याच्च भिक्षात्रितयं	
यो वेष्टितशिरा भुंक्ते	

पृष्ठ.		पृष्ठ.
८३	वृद्धपाराशरः	
१९	अभिर्वायुस्तथा	४५
११	उपविष्टश्च विष्मूत्रं	१०
१७	कृत्वाऽथ शौचं	१५
१२	परिशिष्टम्	
८३	उत्तानेन	५२
१६	पाणिनिः	
२७	सुपां सुलूक् (७।१।३९)	४७
८	पारस्करगृह्यसूत्रं	
	एकं चेद्वासो	२५
३	पारिजातः	
॥	हैमेन सर्वदा कार्यं (आचार्यः)	२४
	पितामहः	
२२	न यावदुपनीयन्ते	१०
४०	रात्रेस्तु पश्चिमो यामो	४
॥	हेमरूप्यमयं पात्रं	५५
	पुराणम्	
७०	यत्फलं सोमयागेन	७७
	पुराणसारम्	
	युः क्रियाः कुस्ते मोहात्	१८
६८	पुराणानि	
	अग्निपुराणम्	
२२	अर्चनं संप्रवक्ष्यामि	६५
२०	अप्स्वमौ हृदये सूर्ये	६४
१७	प्रागग्नेषु सुरास्तर्प्या	५५
	आदित्यपुराणम्	
३८	कार्तिकं सफलं मासं	३०
५०	गुरुवारेऽप्यमायां	३१
	नोच्छिष्टो ग्राहयेत्	८२
४६	स्त्रींश्चन्द्रयोः	१०
५४	कालिकापुराणम्	
	स्पृष्टाद्धस्य निर्माल्यं	७१
३३	कूर्मपुराणम्	
७	अमृतोपस्तरणमसि (उ. १९।५)	८०
३३	आचान्तःपुनराचामेव („ „ ९-१३)	८४
७७	इत्येतदखिलं प्रोक्तं (उ. १९।३०-३२)	८७
८३	ऋतुकालाभिगामित्वं	८६

ओष्टा विलोमकौ (उ. १३।१२।३)
 चंडालप्रतितम्लेच्छ
 चांडालमूतकिशवैः
 जपेद्ध्युपयेच्छिष्यान्
 तैजसं वै समादाय (उ. १३।३१)
 ध्यायीत परमेश्वरम्
 न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं
 नार्धरात्रे न मध्याह्ने (उ. १९।२०।३२)
 ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं
 मध्यांगुलसमस्थूलं
 यद्यमत्रं समादाय (उ. १३।३२३३)
 यो मोहादथवाऽऽलस्यात्
 लवणेन च सौभाग्यं
 शालाम्नौ लौकिके वाऽपि
 हन्तकारमथाग्रं वा
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि

देवीपुराणम्

मृदाहरणसंघट्ट
 शृणु शुक्र प्रवक्ष्यामि
 सख्यं ब्रजेत्ततोऽसख्यं

बृहन्नारदीयपुराणम्

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा

वृषिहपुराणम्

कृष्णमूर्द्धनि विन्यस्ता
 जलदेवं नमस्कृत्य
 तित्तिणीवेणुपृष्ठं च
 घौरुषेण च सूक्तेन
 प्रतिपद्दर्शयिष्यति

नंदिपुराणम्

आयुष्मान्वलवान् श्रीमान्
 गोभृहिरण्यवस्त्रादि

पद्मपुराणम्

कार्तिके केतकीपुष्पं
 द्वारकाशैलसंसृतं
 ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां

ब्रह्मपुराणम्

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ

पृष्ठ.

१४ ओंकारादिकसंयुक्तं
 १२ पर्वताग्रे नदीतीरे
 ३२ पित्र्ये कर्मणि भुञ्जानो
 ४९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि
 १३ मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं
 ४ यस्तु पाणितले भुङ्क्ते

ब्रह्माण्डपुराणम्

६७ उदङ्मुखो दिवा कुर्यात्
 ८२ ललाटे केशवं विद्यात्
 ५८ मृत्तिका चन्दनं चैव
 २०

भविष्यपुराणम्

६८ अपवित्रः पवित्रो वा
 ७१ केशकीटादिविद्वानि
 ५१ देवदारुसमेतं च
 ७७ जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां
 २७ धतूरकैश्च यो लिङ्गं
 पुष्पैररण्यसंभूतैः

६९ प्रहरं तिष्ठते जाती
 ६२ बाणलिंगानि राजेन्द्र
 ७१ भोजनात् किञ्चिदन्नाद्यं
 मृद्भस्मना शकृत्पिंडं
 ६५ शालितण्डुलप्रस्थं तु
 सत्यं शौचं जपो हेमः
 ६३ सर्वकामप्रदं वित्तं
 ५९ सर्वेषामेव पात्राणां
 २० स्वाहाप्रणवसंयुक्तं

भागवतम्-उद्गास्य

भारतम्, महाभारतम्

१९ एकस्मिन्नप्यतिकान्ते
 कलौ कलिमलध्वंसं
 ६८ ते तथैव महाराज
 ६९ सदा तं यजते यस्तु
 सर्वलक्षणहीनोऽपि

मत्स्यपुराणम्

६५ आषाढादिवतुर्मासं
 ६५ तत्रोपदेशारमपि

मार्कण्डेयपुराणम्

७९ अवमृज्यान्न च ज्ञातो (३।१।५३)

पृष्ठ.

५९
 ३६
 ७९
 ३
 ५९
 ८२

१०
 ३६
 ३७
 ६९

७०
 ७०
 ७०
 ७१
 ७०

६०
 ६१
 ६४
 ७९
 ६९
 ७०
 ३८
 ७०
 ७०
 ७०

६६

४९
 ५९
 ३९
 ६४
 ७१

३०
 ७४

२७

आचम्य च ततः कुर्यात् (२६।२६-२९)	७७	नमोन्तेन शिवेनैव	
देवतानां पितृणां च (३१।६९-७२)	१८	निर्मात्यं यो हि मद्भक्त्या	
देवार्चनादिकार्याणि (३१।६४-६५)	१२	पंचवक्त्रः स्वयं रुद्रः	
प्राक्शिरःशयने	८७	ब्रह्मा कृतयुगे देवः	
शिरःस्नातश्च (३१।७६)	३	विना मंत्रेण यो धत्ते	
शात्मल्यश्चल्यमध्यानां	२२	विप्रस्य तु सदैवाहं	
शून्यालये स्मशाने च	८७	शालग्रामार्चनेनैव	
लिंगपुराणम्		शुष्काप्यपि च पत्राणि	
गन्धधूपनमस्कारैः	७१	शूद्रः कर्माणि यो नित्यं	
ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं	६५	पुलस्त्यः	
लिंगकोटिसहस्रेस्तु	७४	अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः	
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण	६८	कण्ठं शिरो वा प्रावृत्त्य	
वराहपुराणम्		पुण्ये च जन्मनक्षत्रे	
स्तानं संख्यातर्पणादि	४	भोजनं तु न निःशेषं	
वामनपुराणम्		पृथ्वीचन्द्रोदयः	
जाती शताह्वा	६३	यवीयान्स पिता यश्च	
ब्रह्मामुरारिः (१४।२३-२८)	६	पैठीनसिः	
विष्णुपुराणम्		उदकं यच्च पक्वान्नं	
अश्रीयात्तन्मना भूत्वा	८०	कलिलकासश्वासागमने	
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं	५६	कृतघ्नत्रपुरीषः	
कृतपादादिशौचस्तु	८६	दर्प्या देयं घृतान्नं तु	
दत्त्वा कामोदकं	५६	लवणं व्यंजनं चैव	
न विशालां न वा भग्नां	८७	सौवर्णं राजते ताम्रे	
प्राच्यां दिशि शिरःशस्तं	८७	प्रचेताः	
मृतदन्तमये विद्युत्	८७	तांबूलाभ्यंजनं चैव	
रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा	८६	न निर्वासा नान्यत्	
विष्णुरत्ता तथैवात्रं	८४	प्रजापतिः	
होमदेवार्चनाद्यासु (३।१२।२०)	२८	अष्टोत्तरशतं कुर्यात्	
शिवपुराणम्		उपक्रमे विशिष्टस्य	
नैवेद्यं घृतसंयुक्तं	७१	ऋगन्ते मार्जनं	
वस्त्राभरणमाल्यानि	७४	प्रतिष्ठापयूखः	
स्कन्दपुराणम्		प्रयोगपारिजातः	
अग्राहं शिवनिर्माल्यं	६७	अश्वत्थीयोदके	
अभ्यंगे चोदधिस्ताने	१९	अंगारवाल्मुकापर्णं	
एकमात्रफलं पक्वं	७०	उत्तरीयं योगपट्टं	
कामासक्तोऽथ वा क्रुद्धः	६४	ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुण्ड्रं वा	
इक्षिणाभिमुखो भूत्वा	५७	आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रं	

कुर्याद्वादशगण्डूषान्
गृहीत्वा जलपात्रं तु
देवतांश्च मुनींश्चैव
धार्यं भस्मत्रिपुंड्रं तु
पितृमातृमातामहाः
ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव
मासि मास्याहता
समुद्रवसने देवि
स्नानं कृत्वाऽर्द्रवस्त्रं तु

बह्वचगृहपरिशिष्टम्

अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं

बोपदेवः

तातांबात्रितयं
रुद्राक्षान् कण्ठदेशे
शंभौ मध्यगते
हिशुं मुचं प्रमं गोरं

बृहस्पतिः

अधोवायुसमुत्सर्गे
अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाम्
अरण्येऽनुदके रात्रौ
पूर्वं कृत्वा च शौचं तु
प्रचरन्नन्नपानेषु
स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः

बौधायनः

अथातो महादेवस्याहरहः (२।१७)
अग्निदग्धाश्च ये जीवा
आददीत मृदः पंच
आर्द्रतृणं
आसायं कर्मणां
उपलिप्ते समे स्थाने
एतदेव विपरीतमात्रे (५।२४-२५)
जलाञ्जलित्रयं
त्रिः परिमृजेत (,, ,, १६)
देशं कालं (१।५।१७-५५)
नाभेरधःसंस्पर्शं (१।५।७५)
नांगुलीभिः (१।५।१४-१५)
निर्वपणसंस्वपण

पृष्ठ.

१७ नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्यः
८ पादक्षालनशेषेण
५४ प्रवासे
३८ भोजने हवने दाने
५६ विवाहे चोपनयने
४ सप्तम्यां रविवारे च

२३

७

२८

७१

५५

६८

५९

२५

१२

८३

१३

१०

१३

५२

६६

२७

११

१८

४८

७९

१३

२७

१८

१०

४५

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

१६

पृष्ठ.

१४

१६

५२

१४

५८

५८

४१

४१

४२

४६

४२

२७

४४

४२

२७

६५

५४

९

१८

३१

५६

४८

२७

१७, २६, ६०

१९, ४२, ७९

५४

७

८

७७

४९

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते
 प्रासमात्रं भवेद्विक्षा
 पक्षादौ च रवौ
 मनुष्यतर्पणं
 मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु
 यस्मिन्देसे तु यत्तोयं
 सायंप्रातर्द्विजातीनां
 स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्
 अ. २ श्लो. १५
 " " " ५८
 " ३ " ६७
 " ४ " ५२
 " " " ९२
 " " " १२८
 " ५ " ८५
 " " " १२५
 " " " १३१
 " " " १३३
 " " " १३४
 " " " १३६
 " " " १३८
 " " " १४३
वृद्धमनुः
 असामर्थ्याच्छरीरस्य
 दीपोत्सवचतुर्दश्यां
 न पिवेन्न च भुञ्जीत
 निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु
 पंच प्रासान्महामानं
 पीत्वाऽपोशनमश्नीयात्
 मृते जन्मनि संक्रान्तौ
 वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं
 संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु
 संक्रान्त्यां रविवारे
मन्त्रकोशकारः
 समित्युष्पकुशादीनि
मन्त्रराजविधिः
 आवाहनरुचा दद्यात्
 प्रतिमापट्टयन्त्राणां

पृष्ठ.

८३ मरीचिः
 ७७ उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु
 ३३ सप्तम्यां रविवारे
 २८ भूमिस्थमुद्धृतं
 ११ सौवर्णेन च पात्रेण
 ९ संध्या येन न विज्ञाता
 ८० शरीरापद्रववेद्यत्र
 ८६ माथुलः
 ४८ तीर्थे शौचं न कुर्वीत
 १५ माधवः
 ४८ माधवीयम्
 ८ यत्फलं सोमयागेन (पुराणे)
 ४ संतापः कान्तिल्यायुः
 ८६ मार्कण्डेयः
 ३२ चतुर्भिर्दर्मपिञ्जलैः
 १० पक्वान्नेन गृहीतेन
 ११ भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं
 " शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे
 " शून्यालये स्मशाने च
 १० श्रीकामः सर्वदा स्नानं
 १२ संकल्पं च यथा कुर्यात्
 १३, ८६ मेधातिथिः
 ३५ मानसोल्लासः
 ५७ अर्केन्दुरक्तज्ञगुरु
 ८२ यमः
 २८ अयज्ञियैरनादैश्च
 ८१ आपः करनखस्पृष्टा
 ८० आहरेन्मृत्तिकां विप्रः
 ३३ उत्तीर्योदकमाचम्य
 ४५ कुशाः काशास्तथा
 ५८ चतुर्दश्यष्टमी दर्शः
 ३४ तावन्नोपस्पृशेत्
 ६० द्वे लिङ्गे मत्तिके देये
 नित्यं नैमित्तिकं चैव
 पञ्चसूना गृहस्थस्य
 ६६ प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने
 " प्राणायामत्रयं प्रातः

पृष्ठ.

३२
 ५८
 २५
 ५५
 ३९
 ४८
 ९
 ८, १५, ३२
 ४६
 ७७
 ३३
 २३
 १३
 ८४
 २३
 ८७
 ३०
 ३, २६
 १३
 २५
 ७
 १७
 ९
 १२
 २३
 २०
 १७
 ९
 ३३
 ७५
 ८
 ८५

मध्याह्ने स्नानवेलायां	
रत्नरेस्तमयात्पूर्व	
वापीकूपतडागेषु	
संबन्धनामगोत्रेण	
याज्ञवल्क्यः	
अन्तर्जानु शुचौ देशे	
अपोशने नोपरिष्ठात्	
आदित्यकिरणैः पूतं	
कनिष्ठदेशिन्यंगुष्ठ	
कुशाः शाकं (आ. २१४-१५)	
गृहीतशिश्रुः (,, १७)	
त्रिः प्राश्यापो	
दिवा संध्यामुपासीत (आ. १६)	
न राज्ञः (आ. १४०)	
बलिकर्म (,, १०२)	
मुखजा विप्रुषो	
वृथा तूष्णोदकस्नानं	
स्नात्वा पीत्वा (आ. १९६)	
आचाराध्यायः श्लो. २४-२५	
” ” ” ७९	
” ” ९७	
” ” १२८	
” १७०	
पारिजातयाज्ञवल्क्यः	
तत्त्वायामीति मन्त्रेण	
योगयाज्ञवल्क्यः	
अग्निध्वान्ताः सोमपाश्च	
अनामिकाधृतं हेम	
अलाभे धौतवस्त्रस्य	
अस्नात्वा नाचरेत्कर्म	
आर्षं छन्दश्च (धर्मप्रकाशे)	
कव्यवाहोऽनलः सोमो	
भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्य	
य एव विस्तृतः प्रोक्तः	
यद्युद्धृतं निषिंचेत्	
सनकश्च सनदनः	
वृद्धयाज्ञवल्क्यः	
इष्टिकालोष्ठापाषाण	

पृष्ठ.		पृष्ठ.
२०	दक्षिणाभिमुखो नाद्यात्	२१
८४	राघवभट्टः	
९	अधोमुखे वामहस्ते	७१
५६	रुद्रयामलः	
	न प्राचीमग्रतः शंभोः	६८
१५	वराहमिहिरः	
८०	अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठानि	२२
३४	वसिष्ठः	
१६	एका लिंगे (६१८)	९
५०	कालातिक्रमणे चैव	८५
९	कृत्वा चावश्यकार्याणि (१९१७)	१२
१५	तुमुष्टुहीत्यृचं	४७
७	पञ्चापाने (६१८)	९
५०	प्रदरादपि (३१३५)	१७
५०	प्राणाहुतिषु सोमेषु	१५
१४	शन्यकेशुकवारेषु	२०
३३	सुपूरां च सुपुत्रं च	८४
१४	संबन्धमनुकीर्त्यैव	५६
४४	वृद्धवसिष्ठः	
८९	अनामिकस्तु यो विप्रः	५२, ७५
५८	वाजसनेयकम्	
४९	द्रुपदादिव मुमुचानः	४२
८२	विवस्वानः	
२६	अक्षमात्रप्रमाणस्तु	९
	विश्वामित्रः—उत्तमं मानसं	४५
५५	विष्णुः	
२४	अर्धप्रसूतिमात्रा तु	९
२८	अन्नं व्याहृतिमिहुत्वा	७५
२५	कष्टकीक्षीरवृक्षोत्थं	२०
३	प्रार्थयिष्य पवित्रस्य	१६
५५	प्राणास्ये वाससा समावेष्टयित्वा	७
२५	चर्वणे नित्यम्	१४
२६	जान्वोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्	१६
५५	द्वादशांगुलिकं विप्रं	२०
५४	न गच्छन्न शयानश्च	१७
	नवम्यां चैव द्वादश्यां	१९
२१	न श्लेष्मातकारिश्च	२१

नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु
नोप्रगन्धीनि
प्राङ्मुखस्य धृतिः
प्रातर्भुक्त्वा च
बहुशुष्केन्धने वाऽभौ
ब्रह्मक्षत्रविशां चैव
बालाश्च तरुणा वृद्धा
यत्राशुचि स्थलं वा स्यात्
शिवे विवर्जयेत्कुन्दं
सुसूक्ष्मं हनिदन्तस्य
सूर्यग्रहणतुल्या तु
स्नातः शिरो नावधुनेत्
हृत्कण्ठताळुगाभिस्तु

वृद्धविष्णुः

विष्णुधर्मोत्तरं

कुटजशाल्मलीपुष्पं
कलौ यच्छन्ति ये
धर्माजितधनक्रीतैः
पंचवक्रो वासुदेवः
शालिग्रामशिलां वापि

विष्णुरहस्यं

गण्डक्रीसरिता पुण्या

विज्ञानेश्वरः

वृत्तिः

व्यासः

अपवित्रः पवित्रो वा
अलाभे दन्तकाष्ठानां
अष्टोत्तरशतं नित्यं
आवाहयेत्तु गायत्री
एकैकर्मजलिं देवा
कुशैः पूतं भवेत्स्नानं
कौशेयं कंबलं चैव
गृहे त्वेकगुणा संख्या
जपेदारण्यमन्त्रास्तु
ततस्तृप्तः सन्
दाने भोजनकाले च
द्रुपदा नाम गायत्री

पृष्ठ.

११ न भिन्नां प्रतिपद्येत्
६१ न स्नायोद्देवलं यूपं
२२ न्यस्तपात्रस्तु भुंजीत
१९ पालाशमासनं यानं
४९ पंचयज्ञांस्तु यो मोहात्
२९ पंचाद्रो भोजनं कुर्यात्
३० प्रतिपदर्शषष्ठीषु
५५ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च
६१ प्रातःस्मरामि
२० महर्षिर्भगवान्व्यासः
३० महानिशा तु विज्ञेया
२७ वैयाघ्रपादगोत्राय
१७ वंशासने तु दारिद्र्यं
शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य
श्राद्धे च यज्ञे नियमे
६१ षोडश्याक्षरकं ब्रह्म
६५ संध्येति सूर्यगं ब्रह्म
६० हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं
६४ होमात्रदानरहितं
६५ शाठ्यायनिः

त्रिभिः पर्युक्षणं कुर्यात्

दानमाचनं होमं

शातातपः

अग्न्यासनोपविष्टश्च
अमृतं मद्यगन्धं च
आचामेच्चर्वणे नित्यं
उद्धृत्य वामहस्तेन
दन्तधावनमंगुल्या
वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः
सव्यादंसात्परिभ्रष्टं

शारदातिलकः

ताम्रतारसुवर्णानाम्

शिवधर्मम्

तस्मात्पुष्पप्रदानेन
तस्मात्पुष्पैः फलैः
लिङ्गवेदा
लिङ्गानुलेपनं कार्यं

पृष्ठ.

४०
३२
७९
२२
७७
७९
१९
२०
५
४
३२
५७
४४
५७
१९
४३
३९
८४
५१
१७
३
८१
४०
१३
८२
२२
७५
२८
२४
७०
७०
७१
७१

बालुकानि च लिंगानि
सहस्रमर्चयेल्लिं

शारदातिलकटीका

शौनकः

अथ स्वप्नानि वक्ष्यन्ते
अस्तं गच्छति तिग्मांशौ
आर्द्रमिलकमात्रा वा
उर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं
एवमदीनि चान्यानि
चक्राकारेण यो विप्रः
ततो यावत्प्रतिज्ञातं
देवयज्ञान्नशेषात्
देवादितर्पणं कृत्वा
नासिकामण्डलीभिश्च
पश्चाद्द्वादश गण्डूषैः
प्रसंम्राजे बृहत्सूक्तम्
प्राणानायम्य विधिवत्
मूत्रात्तु द्विगुणं शुके
मन्त्रैः प्रजापतिः
स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये
स्वाहान्ताः प्रणवाद्यैश्च

शङ्खः

आपो अस्मान् इति स्मृत्वा
उदके नोदकं दद्यात्
काशहस्तस्तु नाचामेत्
दन्तवद्दन्तलम्बेषु
प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां
मेहने मृत्तिकाः सप्त
शंखचक्रायकनं च
स्नानभोजनकालेषु

श्रीदत्तः

श्रुतिः

दशाक्षरा विराट्

षाट्त्रिंशन्मतम्

तांबूले च फले चैव

सत्यव्रतः

मद्भक्तो धारयत्

पृष्ठ.

६९

६९

६०

८९

४

९

३७

९०

७६

५३

७७

५६

४९

२३

३०

४९

९

५४

२६

८०

२६

५५

१६

१४

५०

९

३७

१४

४, १५, १७, १९

४२

१५

३७

सङ्कर्मचिन्तामणिः

अन्तर्जलगता ग्राह्या

प्रातः स्मरामि

मासिमास्याहता

संग्रहः

अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शं

न कदाचिन्मृदा तिर्यक्

नन्दायां भार्गवदिने

पितृमातृमातामहाः

मुक्तहस्तेन दातव्यं

ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा

खेरस्तं समारभ्य

संग्रहकारः

उत्तरीयं योगपट्टं

पादुके चोत्तरीयं च

संवर्तः

अशाब्दाभिनुरण्णाभिः

तत्स्पृष्टिर्न स्पृशेद्यस्तु

मार्जारं रजकं, वेणं

संवत्सरप्रदीपः

त्रिपुरस्य वधे काले

सायणः

करस्थोदकपात्रश्च

सारस्वतम्

विद्वत्सरस्वती

सागरः

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च

वज्रमभ्युक्षणान्

सांख्यायनः

यद्येकवल्लो

सिद्धांतशेखरः

लिंगमस्तकविस्तारं

सुमेतुः

आकाशे निक्षिपेद्वारि

हंसः शुचिषन्

स्मार्तः

स्मृतिः विकिरे पिण्डाने च

पृष्ठ.

९

५

२३

३२

३७

५८

५६

४३

३८

८४

२४

२४

१६

३२

१२

६८

८

३६

६६

६६

८

७२

२६

४७

७०, ७१

७२

पृष्ठ.	पृष्ठ.
स्मृतिचंद्रिका	स्मृत्यर्थसारः
यमाय धर्मराजाय	अशोकं करवीरं वा
ललाटे केशवं विद्यात् (ब्रम्हाण्डे)	८९
स्मृतिभास्करः	स्वप्नाध्यायः
कुशाग्रैस्तर्पयेत्	कर्म कुर्वन् काकादिदर्शने
५५	१२
स्मृतिमंजरी	हरदत्तः
रजस्वला चतुर्थेऽन्दि	परिवेषणे रजोदृष्टौ (२१।११)
२०	१३
स्मृतिरत्नावलिः	वेदाभ्यासे सुखाज्जाताः (२३।२६)
ब्राम्हे मुहूर्ते या निन्दा	१५
मध्यमानामिकांगुष्ठैः	सौवर्णरौप्यताम्रैस्तु (२२।१४-१७)
यवीयान्स पिता यश्च (पृथ्वीचंद्रोदये)	१९
४	हलायुधः
३८	हरिहरः
८१	हारीतः
३८	अनुष्ठितं तु येद्वैः
५६	आर्द्रवासा जले कुर्यात्
३२	उच्चारे मैथुने चैव
स्मृतिसारः	कालेयपलाशकोविदार
यज्ञोपवीतिना कार्ये	२१
५७	देवताभिगन्तुकामः
स्मृत्यन्तरम्	१३
आ पत्रमपि दातव्यं	न तिर्यगुदकप्रत्यक्षिराः
५२	८७
आदौ पिता ततो माता	पवित्रं दक्षिणे कर्णे
५६	८
एकमूर्तिर्न पूज्यैव	वसित्वा वसनं
६४	५५
कोद्रवं चणकं माषं	ब्राम्हस्ते कुशान्कृत्वा
५२	१६
गायत्री तु भवेद्रक्ता	विवर्णं गन्धवत्तोयं
३९	१६
गायत्रीं ब्रह्मरूपां तु	रजतेन्द्राक्षकैर्माला
४०	४५
गायत्रीं चिन्तयेद्येस्तु	हेमाद्रिः
३२	१५, १७, १८, ३२
देवार्चनपरो विप्रो	अन्यान्यपि पवित्राणि
४३	२४
ब्रम्हहत्या शिरस्कं च	निगणत्यागयोर्विकल्पः
२८	१४
यज्ञोपवीते द्वे धार्ये	परिवेषणं कुर्वन्
५८	१३
विवाहव्रतचूडासु	ब्राम्हणैर्वासुदेवस्तु
६४	६४
शालग्रामाः समाः पूज्या	ज्ञानमाला
	यदा तु शंकरं मध्ये
	५९

(२) एतद्ग्रन्थोद्धृतन्यायाः

एकस्य तृभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्	५१	विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः	५८
न तौ पक्षौ करोति	२२	विहितालाभेऽप्रतिषिद्धं तदलाभे विहितप्रति-	} २२
प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः	५१	सिद्धमेव ग्राह्यम्	
मुख्यत्वोक्त्या तत्प्रतियोगिकागत्वलाभः	६०	विहितालाभेऽप्रतिषिद्धयोरैच्छिको विकल्पः	२२
यस्योभयं इविरार्तिमाच्छेत्	५८	वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ति	६०
		संदिग्धेषु वाक्यशेषात्	८१